
De wereld na 11 september

Rik Coolsaet

De wereld na 11 september

Academia Press, Gent

Dit essay verschijnt als nummer 2002:3 van *Demokritos*. Mededelingen van de Vakgroep Politieke Wetenschappen van de Universiteit Gent.
Demokritos beoogt de resultaten van onderzoek, verricht binnen of gestimuleerd door de Vakgroep Politieke Wetenschappen van de Universiteit Gent, aan een ruimer publiek voor te stellen.
Onder de vorm van een reeks onregelmatig verschijnende, afzonderlijke monografieën wil *Demokritos* bijdragen tot het maatschappelijke debat in onze samenleving, zowel inzake binnen- als buitenlandse vraagstukken

Commentaar op dit essay is welkom op: rik.coolsaet@rug.ac.be

Colofoon

© 2002, Rik Coolsaet

Een uitgave van Academia Press en de Vakgroep Politieke Wetenschappen van de Universiteit Gent
Academia Press, Eekhout 2, 9000 Gent (09/233.80.88)
www.academiapress.be

Vakgroep Politieke Wetenschappen, Universiteitstraat 8, 9000 Gent (09/264.68.11)
www.psw.rug.ac.be/polwet/

ISBN 90
D/2002/
NUGI

Inhoud

- 1 **Inleiding** 7
- 2 **Wat is op 11 september precies gebeurd ?** 11
- 3 **“We will rally the world”**: hoe Amerika reageerde 17
- 4 **Amerika, spil van de wereldpolitiek: hoe de wereld reageerde** 25
- 5 **De evolutie van de Amerikaanse houding** 31
- 6 **Het effect van 11 september op de Amerikaanse samenleving** 41
- 7 **Hoe ‘historisch’ is 11 september nu uiteindelijk ?** 49
 - Hoe nieuw is het al-Qa’ida-terrorisme ? 49
 - Is ‘catastrofaal terrorisme’ een nieuwe vorm van terrorisme ? 56
 - Pax Americana, eindpunt van een nieuw Amerikaans buitenlands beleid ? 59
 - Kan Amerika een Pax Americana torsen ? 63
 - Hoe lang zal de internationale solidariteit met Amerika duren ? 70
 - De wereld wacht ... 76

1. Inleiding

Nine-eleven: de Amerikaanse variatie van juni 1914 of mei 1940 in Europa: dagen waarop de wereld kantelde ? De terreuraanslagen van 11 september 2001 zijn alleszins in Amerikaanse ogen even wereldschokkend als het begin van de eerste en de tweede wereldoorlog. Het begin van een nieuw tijdperk voor de enen, de start van de derde wereldoorlog voor de anderen. Nog anderen gewagen van de catharsis en de katalysator voor een nieuw buitenlands beleid van de Verenigde Staten.

Dat gevoel kan niet zomaar het gevolg zijn van de 3056 slachtoffers die op die bewuste dag betreurd werden in New York, Washington en Pennsylvania. Op dezelfde dag vielen immers evenveel doden in Congo – zoals elke dag voordien in de voorbije dertig maanden. De New-Yorkse massamoord kluisterde de hele wereld aan het beeldscherm. De dagelijkse Congolese massamoord was nauwelijks goed voor waterrimpels in de internationale politiek.

Wat tot de verbeelding sprak, was een combinatie van factoren. De aanslagen kwamen voor velen onder ons volkomen onverwacht. De doelwitten hadden een hoog symbolisch gehalte. De beelden waren ogenblikkelijk tot in de verste uithoeken van de wereld te zien. En bovenal werd het hart van de Verenigde Staten getroffen, de machtigste staat ter wereld.

Een jaar na de feiten is ongetwijfeld te vroeg om definitieve uitspraken te wagen over de duurzame gevolgen van 11 september. Maar dat zal vele waarnemers niet beletten om opnieuw het historische karakter van de terroristische aanslagen in de verf te zetten. Instinctief zullen velen misschien geneigd zijn deze mening te onderschrijven. Maar is dit aanvoelen ook juist ? Een te kort tijdsperspectief is een slechte raadsheer bij het beoordelen van het al dan niet historische karakter van een gebeurtenis, hoe dramatisch tijdgenoten die op het moment zelf ook moge hebben ervaren.

Een historische gebeurtenis is een gebeurtenis die onze kijk op de dingen ingrijpend wijzigt en precies daardoor aanzet tot handelen dat zonder die gebeurtenis niet zou zijn gebeurd. Een historische gebeurtenis wordt dus gemeten aan de mate waarin wij onze manier van denken wijzigen. En als dit denken wijzigt, dan wijzigt ook de geschiedenis. De eerste wereldoorlog is in het collectieve bewustzijn van de Europeanen zulk een gebeurtenis – omdat zij de belangrijkste katalysator is geworden die oorlog als instrument voor de beslechting van internationale conflicten illegitiem heeft gemaakt op dit continent en het pad heeft geëffend voor de Europese integratie na de tweede wereldoorlog. De *krach* van Wall Street heeft op de Amerikanen een gelijksoortige stempel gedrukt en heeft een einde gemaakt aan de orthodoxie van de vrije markt, met de Bretton-Woodsinstellingen als correctief en de Europese welvaartsstaat als streefdoel.

Hebben de gebeurtenissen van september 2001 de lei van de wereldpolitiek schoongeveegd, zodat alles wat nadien kwam, in een nieuw licht moet gezien worden? Zijn de terreuraanslagen een dermate ingrijpende gebeurtenis dat zij een stempel zullen drukken op het collectieve bewustzijn en daardoor ook tot een radicaal nieuwe agenda leiden?

Misschien. Maar misschien ook niet. Dit essay handelt over een onderwerp waarover vandaag geen absolute zekerheid kan bestaan. Eén reden is reeds vermeld: de tijd is te kort en de geschiedenis heeft nog geen onderscheid kunnen maken tussen wat primair en wat secundair is. Een tweede reden is dat menselijk gedrag het centrale onderwerp van dit essay is. Dit kan nooit een objectief studieobject zijn: mensen zijn lijdende voorwerpen van de geschiedenis, maar geven de geschiedenis ook leiding. De manier waarop men tegen een belangrijke gebeurtenis aankijkt en de conclusies die men er uit trekt, bepalen mede de gevolgen die men eraan geeft – en dus de toekomst.

Redelijke mensen kunnen van mening verschillen over wat vandaag de grootste bedreiging voor de mensheid vormt, schreef John Kenneth Galbraith dertig jaar geleden. Voor sommigen zal dat het terrorisme zijn, voor anderen de ecologische plundering van onze aarde. Misschien is de grootste bedreiging echter onze neiging om niet achterom te willen of te kunnen kijken en daarom absolute en dus onredelijke standpunten in te nemen. En met onredelijke mensen is discussie niet mogelijk, want zij hebben de waarheid in pacht.

Een blik werpen op een wat langere termijn, helpt het conjuncturele van het structurele te onderscheiden en de vraag te beantwoorden of datgene wat we vandaag beleven, zo nieuw is of, integendeel, enkel een andere vorm is van wat eerder reeds voorkwam in de wereldgeschiedenis. Gebeurt dat niet, dan worden in het beste geval enkel symptomen bestreden, in het slechtste geval onbewust en ongewild nieuwe krachten in het leven geroepen die de toestand niet alleen niet verhelpen, maar daarenboven nog zorgwekkender maken. Wie het al-Qa'ida-terrorisme benadert als Sarajevo 1914 – zoals de Amerikaanse regering – zal heel andere conclusies trekken en acties voorstellen, dan wie het vergelijkt met het anarchistisch terrorisme van het laatste decennium van de negentiende eeuw – zoals dit essay geneigd is te doen. Laten we daarbij even in ons achterhoofd houden dat de manier waarop een 'oorlog' gevoerd wordt, de kiemen plant van het volgende conflict. Het is geen fatale onvermijdelijkheid dat wij de fouten uit het verleden herhalen.

Wie achterom kijkt, zal merken dat terrorisme dikwijls optreedt in een tijdsgewricht, als grote groepen mensen, volken of landen zich gemarginaliseerd voelen in een snel wijzigende wereld. Op die manier zal blijken dat de terreuraanslagen van elf september minder te maken hebben met de Islam, dan velen denken en dat Osama bin Laden ons graag wil doen geloven.

Achterom kijken werpt ook een ander licht op de reactie van de Verenigde Staten, waar een minoritaire stroming in het politieke establishment erin geslaagd is het buitenlands beleid als het ware te 'kapen'. Gisteren met vandaag verbinden, leert misschien ook meer over de hardnekkigheid waarmee sommigen in Washington een militaire operatie tegen Irak blijven nastreven. Een historisch prisma belicht, ten slotte, misschien ook beter de inzet van het recente debat over het uiteenlopend wereldbeeld van Amerikanen en Europeanen.

Dit essay tracht mythe en realiteit uit elkaar te halen. Daarbij moet men echter opletten niet ten prooi te vallen aan nieuwe mythes. Een daarvan is, zoals eerder gezegd, dat absolute waarheden over dit onderwerp vooralsnog misplaatst zijn. Een ander is een karikaturale voorstelling van het hoofdpersonage in dit essay, de Verenigde Staten. Af en toe maken wij het ons gemakkelijk (maar zij uiteraard ook) door te spreken over 'de' Amerikanen. Net zoals het buitenlands beleid van eender welk land, is ook dat van de Verenigde Staten het resultaat van een ingewikkeld proces waarbij allerlei invloeden spelen, zowel uit

eigen land als uit het buitenland. Versimpeling van de werkelijkheid is nodig voor een panoramisch totaalbeeld, maar met in het achterhoofd het besef dat dit niet hoeft uit te monden in een verdraaiing van die werkelijkheid.

RC
September 2002

2. Wat is op 11 september precies gebeurd?

Publiek is er vandaag nog steeds geen hard bewijs geleverd dat de terroristische aanslagen van 11 september het werk zijn van al-Qa'ida. De Amerikaanse inlichtingendiensten daarentegen realiseerden zich de dag zelf reeds dat dit terreurnetwerk, geleid door de Saoediër Osama bin Laden en gebaseerd in Afghanistan, zo goed als zeker verantwoordelijk was. Reeds verscheidene jaren waren zij immers actief bezig met dit netwerk, waarvan vermoed werd dat het sedert 1993 achter een reeks anti-Amerikaanse aanslagen zat.

Al-Qa'ida werd ergens op het einde van de jaren 80 of het begin van de jaren 90 opgericht.¹ Ook nu, een jaar na de aanslagen, weten de Amerikaanse inlichtingendiensten nog niet precies hoe en wanneer het netwerk in het leven is geroepen. Zij beseffen vandaag wel dat zij de transformatie van al-Qa'ida van een kleine groep sunnitische extremisten tot een mondiale terreurorganisatie in loop van jaren 90 onderschat hebben, ook al was de spil ervan, Osama bin Laden, inmiddels uitgegroeid tot de meest gezochte misdadiger ter wereld, niet alleen in de Verenigde Staten, maar ook in Egypte, Algerije, Jordanië, Jemen en zijn eigen geboorteland Saoedi-Arabië.

Vanaf het begin van de jaren negentig hadden verscheidene regeringen in het Midden-Oosten, vooral Egypte, Tunesië en Algerije, het Westen gewaarschuwd voor het gevaar van de zogeheten Afghaanse oud-strijders. Lang voor de eerste westerse slachtoffers vielen in New York en Washington, waren immers reeds duizenden moslims vermoord in een golf terreuraanslagen in deze Arabische landen.

Het verhaal van deze veteranen was begonnen in 1979, toen de Sovjetunie Afghanistan was binnengevallen. Het Sovjetleger botste er op het gewapende verzet van de Afghaanse bevolking. Tienduizenden vrijwilligers uit vele Arabische landen kwamen haar te hulp. Omwille

¹ De historiek van al-Qa'ida is gebaseerd op: *Terrorism: a global survey*. Jane's Special Report, mei 1997; *Global Terrorism. Background information on terrorist groups*. State Department, 1999 (www.state.gov/www/global/terrorism/1999report). Recente gegevens werden in hoofdzaak ontleend aan de pers.

van de toenmalige mondiale machtsstrijd tussen Washington en Moskou ontvingen sommigen onder hen – naar verluidt reeds vóór de Sovjetinvasie² – wapens, opleiding en geld uit de Verenigde Staten. Dat was wellicht ook het geval voor de belangrijkste ronselaar onder hen, de miljonairszoon Osama bin Laden uit Saoedi-Arabië. Toen de oorlog eindigde met de terugtrekking van de Sovjettroepen uit Afghanistan, keerde een deel van de strijders naar eigen land terug, waar zij de strijd aangingen met hun te gematigd beoordeelde regime. Dat was de geboorte van de talloze terreuraanslagen in Egypte en Algerije, maar ook in Tsjetsjenië, Bosnië, Kasjmier en elders. De meeste terreurgroepen hadden het enkel gemunt op de eigen regering, maar een klein deel van de strijders bleef echter in Afghanistan, ergens in de grensstreek met de tribale gebieden van Pakistan, uit vrees voor arrestatie in eigen land of omwille van de werkloosheid die er hen wachtte. Die groep ging de harde kern vormen van een netwerk, gefinancierd door Osama bin Laden: al-Qa'ida.

Al-Qa'ida werd wellicht ergens tussen 1988 en 1990 formeel opgericht en was aanvankelijk bekend onder de naam 'Islamitische Heilstichting'. In 1991 had Osama bin Laden zich met enkele honderden oud-strijders in Noord-Soedan geïnstalleerd, waar hij drie trainingskampen had ingericht. Na 1996 vluchtte hij naar Afghanistan. Dat was geen echte staat in de westerse betekenis van het woord, maar veeleer een lappendeken van wingewesten van rivaliserende krijgsheren. Daar hadden de Taliban – een groep Pathaanse studenten, opgeleid in de *madrasas* (islamitische scholen in Pakistan, gefinancierd door Saoedi-Arabië) – intussen de macht veroverd op de krijgsheren. Dank zij zijn mogelijkheid om financiële kanalen aan te spreken, slaagde bin Laden erin het land als het ware te 'kapen' en om te vormen tot een kweekschool voor terroristische groepen – de rol die Libanon in de jaren 70 had gespeeld. Uit buitgemaakte al-Qa'ida-documenten blijkt hoe in de tweede helft van jaren 90 zowat 5000 islamistische militanten uit een twintigtal landen naar Afghanistan afreisden om er in een van de twaalf militaire kampen training te krijgen om aldus een soort islamistisch, of juister omschreven, radicaal sunnitisch vreemdelingenlegioen te vormen. De eigenlijke ingezworen leden van al-Qa'ida vormden nooit meer dan 200 à 300 man. Hoewel bin Laden zelf instond voor de financiering van het netwerk, maakten vooral Egyptenaren er de ruggengraat van uit: zij waren verantwoordelijk voor planning en logistiek en onderhielden

² Zbigniew Brzezinski in: *Le Nouvel Observateur*, 15-21 januari 1998

het contact met een aantal cellen en met de Afghaanse veteranen die, volgens westerse inlichtingendiensten, verspreid zouden zijn over 50 à 60 landen in de hele wereld en die grotendeels autonoom opereerden.

De Afghaanse veteranen vormden en vormen nochtans geen echte organisatie. Er is geen sprake van een strakke hiërarchische of centraal gecoördineerde islamistische internationale. Maar die verschillende groepen hebben wel enkele algemene kenmerken en doelstellingen gemeen. Zij vertegenwoordigen overal slechts een kleine minderheid, niet verbonden met de grote islamistische bewegingen (zoals het Algerijnse FIS, het Egyptische Moslim Broederschap of het Palestijnse Hamas). Zij beschikken niet over een echt politiek project, tenzij met geweld aan de macht komen. Zij beroepen zich op een geperverteerde en simplistische interpretatie van de Islam en rekruteren in bevolkingsgroepen die veelal in de marge leven van hun respectieve samenlevingen. Maar, zij hielden onderling contact dank zij de nieuwste communicatiemiddelen.

Of de aanslagen van 11 september het initiatief zijn geweest van één van die cellen of een beslissing door het al-Qa'ida-leiderschap in Afghanistan is publiek niet bekend. Waarschijnlijk is het een combinatie van beide. De hele operatie, aldus FBI-bronnen, zou hoe dan ook slechts een half miljoen dollar gekost hebben. Het hoofd van het FBI, Georges J. Tenet, getuigde in het Amerikaanse Congres dat er blijkbaar een globaal patroon zat in de aanslagen van al-Qa'ida: grootschalige operaties werden uitgevoerd met intervallen van 12 à 24 maand en de planning voor elk ervan duurde zowat drie jaar. Dat impliceert, aldus nog Tenet, dat de voorbereiding voor elf september wellicht gestart is vlak na de aanslagen op de Amerikaanse ambassades in Tanzania en Kenia, in 1998, waarachter toen reeds de hand van al-Qa'ida werd vermoed.³

De aanslagen van elf september zijn inderdaad niet de eerste die aan al-Qa'ida werden toegeschreven. Hoewel een eerdere aanslag tegen het New-Yorkse WTC in 1993 officieel nog steeds niet is toegeschreven aan Osama bin Laden, toch zijn de inlichtingendiensten er vandaag van overtuigd dat de daders, en met name sjeik Abdul Rahman, in feite een van de talrijke cellen vormden binnen het grotere netwerk van de Saoediër. Hetzelfde geldt voor aanslagen in Saoedi-Arabië in 1995 en 1996, waar verscheidene Amerikaanse militairen

³ *Washington Post, New York Times*, 19 juni 2002

het leven lieten; en voor de twee aanslagen in 1998 op de Amerikaanse ambassades in Dar es-Salaam en Nairobi, waar meer dan driehonderd Afrikanen het leven lieten en duizenden gekwetst werden.

Door deze reeks aanslagen had de Clinton-administratie beslist de strijd tegen het terrorisme op te voeren, met wisselend succes overigens. In de *Presidential Decision Directive 35* van maart 1995 werd het terrorisme, naast drugs, georganiseerde criminaliteit en proliferatie, omschreven als de ‘dark side’ van de mondialisering: ‘transnationale bedreigingen’, waarvan de omvang dank zij de mondialisering was toegenomen. Clinton had opdracht gegeven om de witwaspraktijken die gelinkt waren met het terrorisme (zoals het intussen bekend geraakte informele *hawala*-systeem) te identificeren en honderden miljoenen dollar van het al-Qa’ida-netwerk elektronisch te bevriezen. Maar de uitvoering ervan werd tegengewerkt door het ministerie van financiën, dat gekant was tegen zulke ‘cyberattacks’ tegen het internationale banksysteem, die deze volgens hen neerkwamen op een ‘oorlogsdaad’.⁴ Evenmin succes hadden de Verenigde Staten bij hun poging om Osama bin Laden zelf uit te schakelen. Sedert 1996 werden daartoe nochtans actieve pogingen ondernomen.⁵ In 1996 was binnen de CIA zelfs een speciale bin Laden-eenheid opgericht.

Maar ook bin Laden ging het in deze periode niet steeds voor de wind. In datzelfde jaar had Soedan, waar de Saoediër verbleef, aan Washington voorgesteld om Osama bin Laden te ontvoeren en over te brengen naar Saoedi-Arabië. De Verenigde Staten slaagden er evenwel niet in Riyad te overtuigen van de operatie. Daarop wees Soedan Bin Laden in mei 1996 uit. Deze vestigde zich daarop in Afghanistan, nadat zijn poging om samen met Iran een anti-Amerikaanse terreuralliantie te smeden, mislukt was.⁶ Vanaf 1998 knoopten de Verenigde Staten herhaaldelijk, maar tevergeefs, gesprekken aan met de Taliban, met het oog op de uitlevering van bin Laden. Parallel daarmee trachtte de CIA bin Laden zelf te vatten, maar even vruchteloos. In 1999 hadden de Verenigde Staten daarop tientallen Pakistaanse militairen opgeleid om bin Laden te vangen, maar de operatie werd afgeblazen door een militaire coup, die generaal Musharraf aan de macht bracht.

⁴ *Washington Post*, 20 december 2001

⁵ *BBC*, 23 september 2001; *New York Times*, 30 september 2001; *IHT*, 4 oktober 2001; *Washington Post*, 29 oktober 2001

⁶ *New York Times*, 31 december 2001

Meer succes hadden de Amerikaanse inspanningen eind 1999 toen ze erin slaagden een reeks ‘millennium’-aanslagen door al-Qa’ida in Los Angeles en Jordanië te vrijdelen. Maar in januari 2000 slaagde het terreurnetwerk er dan weer in een aanslag te plegen tegen het Amerikaanse oorlogsschip USS Cole dat in Aden, Jemen lag aangemeerd. Daarop werden plannen gesmeed om de strijd tegen al-Qa’ida op te voeren, en onder meer *Special Forces* vanuit Tadzjikistan naar Afghanistan te sturen om bin Laden gevangen te nemen, en aldus binnen de drie à vijf jaar met het netwerk te kunnen afrekenen. De overgang van de Clinton- naar de Bush-administratie legde deze planning naar verluidt gedurende meer dan acht maanden stil. Pas in de eerste week van september 2001 keurden Bush-medewerkers dit werkplan goed.⁷

Mythe en realiteit vermengen zich gemakkelijk als het om Osama bin Laden gaat. Er is niets wezenlijks nieuw of islamitisch aan bin Ladens démarche. Hij zag al-Qa’ida in feite zoals Lenin de bolsjevieken of sommige anarchisten van de negentiende eeuw zichzelf: een kleine voorhoede die op zich slechts over beperkte middelen beschikt, maar die de massa’s door spectaculaire acties in beweging hoopt te brengen. Waarnemers en analisten zijn het er vandaag over eens dat bin Laden geleidelijk in zijn eigen droomwereld was gaan geloven: een islamitisch wereldrijk tot stand brengen, van het Filippijnse eiland Mindanao tot Marokko, gebaseerd op de *sharia*, waarin alle moslims verenigd zouden worden onder één kalief. Door de overwinning van de *moedjahedien* op de Sovjetunie in Afghanistan was Osama bin Laden blijkbaar gaan geloven dat de militante Islam de wind in de zeilen had. Volgens sommigen had hij zich voorgenomen het leven van Mohammed te herhalen: triomfantelijk (vanuit Afghanistan) naar Saoedi-Arabië terugkeren. Andere waarnemers menen dat hij zich eerder voor een moderne versie van Saladin nam, die ditmaal niet de kruisvaarders, maar de Verenigde Staten uit Saoedi-Arabië (dat met Mekka en Media de heilige plaatsen van de Islam herbergt) zou verjagen. De Verenigde Staten waren daarom in zijn ogen de belangrijkste vijand, omdat zij de almacht van het Westen incarneerden.⁸ Olivier Roy van het Parijse FNRS heeft opgemerkt, wellicht terecht, dat Osama bin Laden erin geslaagd is het traditionele anti-imperialistische discours te islamiseren. De steun en sympathie die zijn actie krijgt bij een deel van de publieke opinie in de

⁷ *IHT*, 5 augustus 2002

⁸ *New York Times*, 14 oktober 2001 en 14 december 2001

moslimwereld heeft dan ook niets te maken met religie of religiositeit, of omdat hij een ware strijder van de Islam zou zijn, maar omdat hij de enige is die effectief opstaat tegen de Verenigde Staten. Zijn spartaanse levenswijze, zo ziet Roy's collega Gilles Keppel van het Institut des Sciences Politiques het, biedt hem daarbij een bijkomende legitimiteit omdat zij afsteekt tegen de levenswijze van een aantal Arabische en moslimleiders. Een soort Robin Hood dus, om een westers archetype te gebruiken.⁹

Uit de ondervragingen van gevangen al-Qa'ida-strijders bleek inderdaad hoe bin Laden zich gaandeweg is gaan hullen in de mantel van een profeet die enkel nog sprak via zijn naaste medewerkers en niet langer rechtstreeks tot zijn volgelingen. Tegen eind augustus 2001 was hij naar verluidt steeds meer gaan geloven in zijn droom van een terreurevenwicht tussen de moslims en de Amerikanen, waarbij Amerika in vlammen opging – wat hij verkondigde als een soort heilsboodschap of profetie.¹⁰

Bekeken vanuit dit perspectief waren de aanslagen van 11 september slechts ten dele gericht tegen de Verenigde Staten. Om zijn panislamistisch wereldrijk te realiseren, moest er een einde gemaakt worden aan alle gematigde regimes in het Midden-Oosten en elders. Osama bin Laden hoopte dat 11 september het teken zou zijn voor de massa's in de moslimstaten om in opstand te komen tegen hun eigen gematigde regimes. Elf september was dan ook mede gericht op deze bevolkingen. Als deze analyse correct is, kan men zelfs gewagen van de machiavellistische verwachting bij Osama bin Laden dat de Verenigde Staten als vergelding inderdaad de oorlog zouden verklaren aan de moslimstaat Afghanistan, omdat dit een extramotivatie zou opleveren voor elke individuele moslim om in opstand te komen en de wapens op te nemen.¹¹

⁹ Olivier Roy en Gilles Keppel, in: *New York Times*, 17 januari 2002

¹⁰ *Washington Post*, 7 februari en 16 juni 2002

¹¹ *Stratfor*, 17 en 20 juni 2002

3. “We will rally the world”: hoe Amerika reageerde

De allereerste reactie van president Bush, zo blijkt uit een reconstructie door de *Washington Post* van de eerste dagen na 11 september, heeft de toon gezet van de Amerikaanse respons.¹² Dit is het Pearl Harbor van de 21ste eeuw, zo zou Bush in een eerste reactie gedicteerd hebben – wat meteen ook verklaart waarom de president onmiddellijk in termen van ‘*self-defense*’ sprak. Omdat het aangevallen was door het buitenland, beschouwde Amerika zich in een gewettigde staat van zelfverdediging en zou het – indien nodig alleen – optreden: “We are America,” zou hij naar verluidt tegen minister van buitenlandse zaken Powell gezegd hebben. Dat Amerika zou reageren, was voor Bush meteen duidelijk. Niet reageren zoals Clinton, zo interpreteerde het Witte Huis het beleid van Bush’s voorganger, zou immers de indruk geven dat de Verenigde Staten watjes waren geworden. Aan zijn directe medewerkers liet hij weten dat de strijd tegen het terrorisme en tegen de staten die het terrorisme steunden, de “*main focus*” zou worden van zijn presidentschap.

Om de wereldopinie achter de Verenigde Staten te houden en op aandringen van Colin Powell, stemde de Amerikaanse regering er vrijwel onmiddellijk mee in een internationale coalitie op te zetten, zoals destijds met de Golfoorlog. Het kader waarin Powell de actie zag voltrekken, was dat van een variabele coalitie, waarbij aan verschillende landen verschillende dingen zouden gevraagd worden, afhankelijk van wat voor hen mogelijk was. Deze optie betekende voor Powell een dubbele overwinning.

Het einde van het isolationisme

Toen zij aan de macht kwam, rustte de Bush-administratie op een provincialistisch ingestelde achterban in het Congres, maar ook bij het eigen kiezerspubliek, met wortels in het rurale en kleinstedelijke Amerika. Het einde van de Koude Oorlog had deze groep de wind in

¹² *Washington Post*, artikelenreeks 27 januari-3 februari 2002

de zeilen gegeven en daardoor de Amerikaanse neiging versterkt om zich af te keren van de wereldpolitiek, nu er immers geen vitale bedreigingen meer bestonden. Parallel hiermee was ook de internationalistisch ingestelde top van de Republikeinse Partij verdwenen, ten voordele van een jongere generatie politici die veeleer isolationistisch was ingesteld en die weinig geïnteresseerd bleek in internationale politiek. Publiek vertaalde dit zich in de aankondiging dat de Verenigde Staten zich uit zoveel mogelijk internationale verdragen zouden terugtrekken, dat zij een einde zouden maken aan de Amerikaanse betrokkenheid in vredesoperaties, in een slechts zeer beperkte verhoging van de defensiebegroting en in een concentratie op het ‘ nabije buitenland’ (Latijns-Amerika en Canada). Voor de internationalisten binnen de Republikeinse partij was dit perspectief een nachtmerrie, maar voor de vele isolationisten een droom, zo kon binnen de rangen van de Amerikaanse rechterzijde gehoord worden.¹³

De aanslagen van 11 september maakten voor iedereen echter duidelijk dat isolationisme geen echte optie was. De Verenigde Staten konden zich met andere woorden niet langer veroorloven zich terug te trekken in een *splendid isolation*, nu oceanen immers geen bescherming meer boden tegen buitenlandse agressie. Net zoals na Pearl Harbor beseften zij nu dat zij zich moesten engageren in de wereld om de eigen veiligheid te kunnen verzekeren.

Mondiale coalitie tegen het terrorisme

Maar ook op een tweede manier kwam Powell als overwinnaar naar voren. De internationalistische vleugel van de Republikeinse partij – op zich een minderheid – was van bij het aantreden van de Bush-regering gewikkeld in een strijd om de “ziel” van de partij.¹⁴

Aan de ene kant stonden de neoconservatieven, of *neocons* zoals ze in de Verenigde Staten worden omschreven. Hun uitgangspunt rust op twee pijlers. Aan de ene kant is er hun opvatting dat de Verenigde Staten de enig overgebleven grootmacht zijn en gebruik kunnen maken van hun superieure militaire macht om een wereldorde te creëren waarin hun tweede pijler weerspiegeld wordt, namelijk de unieke waarden die de Verenigde Staten zouden incarneren. Die

¹³ Kagan, R., Kristol, W., ‘No defense’, in: *Weekly Standard*, 23 juni 2001. Zie ook: E.J. Dionne, Jr., in: *IHT*, 25 januari 1999; W. Pfaff in: *IHT*, 19 oktober 1999

¹⁴ *IHT*, 8 februari 2001

tweede pijler is geworteld in een van de ontstaansmythes van de Amerikaanse natie, een moreel *exceptionalism* – het geloof dat zij, als onmisbare natie met unieke kenmerken, de missie had gekregen de mensheid de weg te wijzen. Dit sterk ideologisch gekleurde uitgangspunt inspireerde hun afkeer voor internationale verdragen, hun verwerping van het multilateralisme en hun keuze voor het unilateralisme, dat een totale bewegingsvrijheid op de internationale scène mogelijk zou maken. Het behoud van een absolute soevereiniteit was en is een wezenlijk geloofsartikel voor deze groep. Zij zijn van oordeel dat Amerikaanse burgers boven elke wet zijn verheven, behalve de eigen Amerikaanse wetten. Hun moralisme vertaalt zich in een devotie voor het belegerde Israël en Taiwan. Vele van hun publieke verklaringen klonken en klinken als een echo van Dulles' *roll back* uit de jaren 50. Een aantal, zoals vice-president Dick Cheney, defensie-minister Donald Rumsfeld en diens adjunct Paul Wolfowitz, hadden eerder leidende posities bekleed in de Reagan-administratie.

Aan de andere kant was er een groep die een veel minder ideologische en eerder pragmatische koers voorstond en die nauw aanleunde bij de grote zakenwereld. Deze groep voelde zich op haar gemak met internationale afspraken en instellingen, die zij nodig achtten om Amerika's vitale belangen te verzekeren. Zij zijn ervan overtuigd dat de Verenigde Staten, hoe machtig ook, noch over voldoende macht, noch over voldoende invloed beschikken om de wereld op eigen kracht te beheren. De *Realpolitik* die zij voorstonden, leunde nauw aan bij die van Henry Kissinger. Hun boegbeeld was onmiskenbaar Colin Powell die van een van zijn naaste medewerkers, Richard Haass, het concept had overgenomen van de *posse*-diplomatie. Het concept impliceerde dat de Verenigde Staten, afhankelijk van het onderwerp en van de bereidheid van andere landen, een wisselde reeks *coalitions of the willing* opzetten, die nadien kon ontbonden worden zodra het specifieke doel bereikt was. Op die manier zouden de Verenigde Staten een soort welwillende leidersrol over de wereld op zich nemen.

Aan de vooravond van 11 september was de strijd tussen wat gemakshalve de lijn-Rumsfeld en de lijn-Powell werd genoemd, onbetwist. Powell was weliswaar door vele commentatoren afgeschreven, maar hij had de eerste internationale crisis met China vakkundig afgehandeld en daarmee de basis gelegd voor een nieuwe relatie met China, die door Bush was onderschreven. Hij was erin geslaagd om iedereen gerust te stellen dat de Verenigde Staten niet

zouden weglopen uit Balkan, zoals in de verkiezingscampagne herhaaldelijk was aangekondigd. Hij was het die Bush overtuigd had zijn aanvankelijk wantrouwen voor Rusland op te bergen en de president had doen instemmen met een meer actieve koers in het Midden-Oosten, gebaseerd op een publieke bevestiging van de noodzaak van een Palestijnse staat. Hij had met andere woorden zowel het instinctief isolationisme als het extreem unilateralisme van Bush's achterban teruggedrongen.¹⁵

Precies die voorbeelden maakten dat ook Rumsfeld door sommigen binnen de Republikeinse rechterzijde was afgeschreven. Hij had daarenboven herhaaldelijk het onderspit gedolven inzake een verhoging van het defensiebudget.¹⁶ Andere Republikeinen daarentegen zagen Rumsfeld in een heel ander licht en waren van oordeel dat de balans doorsloeg in de richting van de lijn-Rumsfeld: "The thrust of the administration – to free itself from the thrall of international treaty-signing that has characterised US foreign policy for nearly a decade – is refreshing."¹⁷ Het opgeven van verscheidene internationale engagementen, zoals Kyoto, de OESO-campagne tegen belastingsparadijzen, de verwerping van een verificatiemechanisme inzake biologische wapens waarover vijf jaar was onderhandeld, de groeiende afstand tussen Washington en de Verenigde Naties waren even zovele voorbeelden dat de Verenigde Staten hun eigen weg gingen en zich niet langer lieten binden door anderen.

Aan de vooravond van 11 september kon dus gezegd worden dat het Bush-beleid bijgesteld was op diverse punten in vergelijking met de uitgangspositie, maar dat onzekerheid troef was over wat uiteindelijk het Amerikaanse buitenlandse beleid zou zijn: isolationisme, unilateralisme of een multilateralisme *à la carte*.

Elf september bezegelde het lot van de lijn-Rumsfeld – tijdelijk, zo zou nadien blijken. De gebeurtenissen werden immers op het moment zelf zo wereldschokkend geacht, dat algemeen werd verondersteld dat zij het Amerikaans buitenlands beleid duurzaam zouden bijsturen. Elf september, zo schreef Francis Fukuyama in wat een typische reactie kan genoemd worden, zal de huidige generatie even sterk beïnvloeden als Pearl Harbor dat gedaan heeft. Het eindresultaat zal zijn dat de

¹⁵ *New York Times Magazine*, 25 november 2001; *IHT*, 13 november 2001

¹⁶ Kagan, Kristol, o.c.

¹⁷ Krauthammer, Ch., "The Bush doctrine. ABM, Kyoto, and the New American Unilateralism", in: *The Weekly Standard*, Vol. 6, 36, 4 juni 2001

Verenigde Staten intern hechter zullen worden en internationaal meer geëngageerd.¹⁸ De Britse *Guardian* zag Powell “emerging as a lone voice in an instinctively unilateralist administration.”¹⁹ De Verenigde Staten, zo werd in ruime kring gedacht en verwacht, zouden nu het multilateralisme gaan omarmen, nu gebleken was dat dit land, hoe machtig ook, niet in staat was om op eigen kracht zijn eigen veiligheid te verzekeren. “We will rally the world,” zo verklaarde Bush op zijn eerste ontmoeting met de pers, een dag na de aanslagen.²⁰

Alles wees inderdaad in die richting. Mede door het actieve optreden van Frankrijk en Groot-Brittannië omschreef de Veiligheidsraad de terroristische aanslagen als een bedreiging voor de internationale vrede en veiligheid en bevestigde zij dat de Verenigde Staten het recht op zelfverdediging konden inroepen. Resolutie 1368, daags na de aanslagen, verleende aldus voldoende legitimiteit indien de Verenigde Staten zouden beslissen gewapenderhand te reageren. De Verenigde Staten beantwoordden dit met een tegengeste en zuiverden het grootste deel van de achterstallen aan die zij tegenover de VN hadden opgebouwd en die de relaties tussen beide lang hadden verzuurd. De passionele anti-VN retoriek van de Republikeinse rechterzijde verdween van de voorgrond en de wereldorganisatie werd nu in Washington aangezien als een legitieme partner in een gezamenlijke campagne.

Onder impuls van secretaris-generaal Robertson verschaftte ook de NAVO-Raad internationaal-rechtelijke rugdekking voor een mogelijke militaire operatie. Voor het eerst in de geschiedenis van de organisatie werd het centrale artikel 5 ingeroepen. Hieruit vloede in principe voort dat alle lidstaten naar best vermogen de Verenigde Staten te hulp zouden komen. Terreuraanslagen werden daarmee gelijkgeschakeld met een oorlogsdaad.

Een mondiale coalitie tegen het terrorisme in het leven roepen, werd Powells belangrijkste opdracht – tegen de harde kern van Republikeinse neoconservatieven in.²¹ Hiervoor vond hij in de Britse eerste minister Blair een geprivilegieerde medestander. Gesprekken en

¹⁸ Fukuyama, F., ‘The United State’, in: *Financial Times*, 15 september 2001. In dezelfde zin, zie ook: Ikenberry, G.J., ‘American Grand Strategy in the age of terror’, in: *Survival*, Vol. 43, nr. 4, winter 2001

¹⁹ *Guardian*, 11 december 2001

²⁰ *Washington Post*, 28 januari 2002

²¹ *Washington Post*, 21 september 2001

afspraken werden gemaakt met tal van onverwachte partners, zoals China en Rusland, maar zelfs met Cuba, Soedan en Iran. Het raketterschild – het lievelingsprogramma van de Republikeinse rechterzijde – leek opzij te zullen worden geschoven. De term ‘*rogue states*’ verdween uit het politieke vocabularium van Washington. Er werd gesuggereerd dat de Verenigde Staten werk zouden gaan maken van wat als de gronddoorzaken van de aanslagen werden beschouwd, zoals het geblokkeerde vredesproces in het Midden-Oosten. Washington zou zich opnieuw actief gaan inlaten met deze regio en een beleid gaan voeren dat meer evenwichtig stoelde op Palestijnen en Israëli. En, ten slotte, een oorlog tegen Irak – waar vooral een groep conservatieve civiele ambtenaren in het Pentagon op aanstuurde – leek voorgoed van de agenda te zijn afgevoerd, met het oog op het verzekeren van de noodzakelijke internationale samenwerking tegen het terrorisme.

Pas na al deze diplomatieke voorbereidingen en overleg ging Washington over tot zijn eerste concrete reactie op de aanslagen van elf september. Het werd een klassiek antwoord, namelijk een oorlog tussen Washington, dat aangevallen was, en Afghanistan, dat de aanvallers herbergde. Het Pentagon speelde daarmee op voorzichtig, ondanks het aandringen van defensie-minister Rumsfeld om meer inventief te zijn. Binnen het Pentagon was het acroniem AOL wijdverspreid: “All Options Stink”.

Op 7 oktober 2001 werd de aanval ingezet. Een dozijn landen nam op de een of andere manier deel aan de Amerikaanse oorlogsinspanning. Washingtons Afghanistan-strategie berustte op twee pijlers: exploitatie van binnenlandse politieke tegenstellingen met de bedoeling het regime te destabiliseren, gerichte bombardementen en beperkte grondoperaties en -steun om de plaatselijke strijdkrachten te ondersteunen. Na vier weken bombarderen brak, tot verbazing van velen, in de eerste plaats in het Pentagon, het front en trokken Washingtons lokale bondgenoten, verenigd in de Noordelijke Alliantie, de hoofdstad Kaboel binnen.

Toch beperkte het Amerikaanse antwoord zich niet enkel tot de oorlog tegen Afghanistan. Daarnaast werd ook een tweede, al even klassiek, antwoord geformuleerd. De Verenigde Staten organiseerden een internationale intergouvernementele samenwerking tegen het terrorisme. VN-resolutie 1373, twee weken na de aanslagen, verplichtte alle lidstaten om op alle mogelijke manieren een einde te

maken aan de financiering en de ondersteuning van terreurdaden. De Veiligheidsraad riep een apart comité in het leven om de uitvoering van deze resolutie op te volgen.

Op bilateraal niveau werden, op verzoek van FBI en CIA, in tientallen landen honderden verdachten aangehouden. Op die manier was het de bedoeling om, enerzijds, de talloze al-Qa'ida-cellen waarvan verondersteld werden dat zij in een netwerk onderling verbonden waren, uit te schakelen, maar, anderzijds, ook te verhinderen dat de vluchtende strijders van al-Qa'ida in een ander land asiel zouden kunnen vinden om van daaruit een nieuwe uitvalsbasis te verwerven om terroristische operaties uit te voeren.

Omdat de aanslagen in het Westen, zeker door de regeringen, algemeen beschouwd werden als een onaanvaardbare aanval op elk van hen, was de sympathie voor het Amerikaanse optreden vrij algemeen. Bedenkingen waren er nochtans wel degelijk, zeker in het begin, maar deden weinig ter zake.

De meeste Europese regeringen vreesden aanvankelijk een te onbesuisde reactie vanwege de Verenigde Staten en deden grote moeite om de implicaties van de notie 'oorlog' te relativiseren. Noch de solidariteit in VN-verband, noch deze in NAVO-verband, betekenden voor de meeste Europese staten dat zij Washington zomaar een blanco check hadden gegeven. Binnenskamers, maar soms ook publiek, plaatsten verscheidene NAVO-lidstaten kanttekeningen bij het automatisme van het artikel 5. Gevreesd werd dat het gebruik van het woord 'oorlog' – dat in essentie een aanval van een land op een ander betekende – op die manier gebanaliseerd werd en voortaan voor heel wat situaties zou kunnen worden ingeroepen om een beroep te doen op de NAVO-solidariteit. Verscheidene Europese regeringen, waaronder ook de Belgische, prefereerden overduidelijk een gecoördineerde houding binnen EU-verband boven een NAVO-actie. Op 21 september nam een buitengewone Europese Raad als officiële houding aan dat de wereldwijde coalitie tegen het terrorisme onder auspiciën van de VN moest georganiseerd worden.

Buiten regeringskringen klonken de kritieken scherper. In de publieke opinie kon dikwijls de spontage opmerking gehoord worden dat de Verenigde Staten gekregen hadden wat ze verdienden. Waarnemers hadden bedenkingen bij de gekozen methode. In een opmerkelijke lezing hekelde de Britse militaire historicus Michael Howard het

gebruik van het woord ‘oorlog’ dat volgens hem in deze context volstrekt misplaatst was omdat het een oorlogspsychose in het leven riep die contraproductief kon zijn voor het doel dat nagestreefd wordt. Een klassieke militaire reactie tegen een vijand die geen land is, is zoals een poging om kankercellen te bestrijden met een vlammenwerper. Het wekt immers de verwachting op van een onmiddellijk resultaat en een definitieve nederlaag van een welomschreven vijand. In tegenstelling tot de militaire campagne geleid door de Verenigde Staten zouden vele mensen, zo oordeelde Howard, een politieoptreden onder leiding van de VN geprefereerd hebben, en dit in naam van de hele internationale gemeenschap. Maar, zo gaf hij toe, dat is een oplossing waarvoor geopteerd zou worden in een ideale wereld – en we leven niet in een ideale wereld.²²

De Amerikaanse academicus Stanley Hoffmann had het dan weer moeilijk met de courante beeldspraak die gebruikt werd om de strijd tegen het terrorisme te omschrijven: het project om alle schurken de wereld uit te helpen, is een droom die in het buitenland als rabiaat imperialisme zou worden opgevat. Het alomvattende karakter van deze ‘oorlog’ – ‘voor of tegen ons’ – was ook voor andere waarnemers een probleem. Het had ten tijde van de Koude Oorlog immers geleid tot desastreuze interventies en dubieuze coalities met dictatoriale regimes.²³

Ook internationaal-rechtelijk gezien werden bezwaren geopperd, in de eerste plaats dat het recht op zelfverdediging, zoals vastgelegd in de handvesten van de VN en de NAVO, enkel betrekking had op een aanval door een andere staat en niet kon ingeroepen worden om wraak te plegen op moeilijk identificeerbare terreurnetwerken zoals al-Qa’ida.

²² ‘Mistake to declare this a war.’ Toespraak van Michael Howard voor de Royal United Services Institute, 31 oktober 2001

²³ *Volkscrant*, 10 november 2001

4. Amerika, spil van de wereldpolitiek: hoe de wereld reageerde

Het belangrijkste geopolitieke kenmerk na elf september was ongetwijfeld de onverwachte herschikking van de post-Koude-Oorlog-wereld rond de Verenigde Staten. Het leek alsof alle voorgaande kritieken op het eigengereide Amerikaanse optreden in de wereldpolitiek in één klap verdampt waren. In de VN in New York was het opvallend hoe receptief de meeste lidstaten zich toonden voor de Amerikaanse standpunten. De nieuwe, antiterroristische prioriteiten van de Amerikaanse regering riepen ook nieuwe en onaangekondigde allianties in het leven. De wereldwijde geruisloze campagne van terrorismebestrijding toonde aan hoe groot de bereidheid van de meeste staten was om de Verenigde Staten ter wille te zijn. Bijna 150 landen hebben de tegoeden geblokkeerd van de 168 organisaties die door de Verenigde Staten als terroristisch zijn bestempeld. In meer dan vijftig landen werden honderden verdachten gearresteerd op vraag van het FBI of de CIA en heeft de politionele, gerechtelijke en spionagesamenwerking met de Verenigde Staten een nooit eerder geziene intensiteit bereikt.²⁴

Maar het meest in het oog springend waren de veranderingen die optraden in de relaties met de drie overige grote mogendheden: Rusland, China en de Europese Unie.

Rusland werd door de Bush-administratie aanvankelijk aangezien als een derderangsmogendheid met een twijfelachtige economische reputatie. De Russische president Poetin was niet alleen het eerste staatshoofd dat de aanslagen veroordeelde en zijn Amerikaanse collega zijn leedwezen betuigde. Hij was ook de eerste die een concrete samenwerking aanbood in de strijd tegen al-Qa'ida en het Talibanregime. Dit werd door Washington in dank aangenomen, aangezien de Russische ervaringen ten tijde van hun oorlog in Afghanistan onvervangbare informatie opleverden in de Amerikaanse militaire planning, net als de Russische vertrouwdheid met de Noordelijke Alliantie. Poetin stelde het Russische luchtruim open voor

²⁴ *Washington Post*, 27 januari 2002

Amerikaanse vliegtuigen, verklaarde zich meteen bereid om de bewapening van de Noordelijke Alliantie op te voeren en zelfs om Amerikaanse troepen op Russisch grondgebied te stationeren. Toen de Verenigde Staten het plan opvatten om Amerikaanse militairen op te stellen in de voormalige Sovjetrepublieken Oezbekistan, Tadzjikistan en Kirgizië bleek Moskou dit niet alleen te aanvaarden, maar tevens te ondersteunen. Dat was zelfs het geval toen Amerikaanse militairen in februari 2002 in Georgië voet aan de grond zetten in de Pankisi-kloof om er de regering te helpen in haar strijd tegen de Tsjetsjeense rebellen, die ervan verdacht werden al-Qa'ida strijders in hun midden te hebben. Een soortgelijk aanbod vanwege Moskou was eerder door Tbilissi van de hand gewezen uit vrees om op die manier opnieuw in de invloedssfeer van Moskou te worden opgenomen. De Amerikaanse aanwezigheid betekende dat Rusland nu werd uitgeschakeld uit de Transkaukasische regio waar het meer dan 200 jaar militair aanwezig was geweest.²⁵ Hetzelfde geldt overigens ook voor Tadzjikistan, waar de Verenigde Staten beslist hebben om het Tadzjiekse leger te trainen inzake grensverdediging, wat tot op heden door Russische troepen werd uitgeoefend.

Bij zijn pro-Amerikaanse oriëntatie moet Poetin – die volgens sommigen daarin veeleer geïsoleerd staat in eigen land – wellicht zijn uitgegaan van het adagium: ‘if you cannot beat them, join them.’²⁶ Sommige Russische waarnemers hebben opgemerkt dat Rusland hierdoor voor de allereerste keer in zijn geschiedenis, bovendien goedschiks, echt een *junior partner* is geworden van een andere grote mogendheid.²⁷ Het gevolg van deze koers is echter wel geweest dat de Amerikaanse houding tegenover Rusland nu helemaal is gewijzigd. Poetin wordt thans erkend als een wereldleider en sleepte het volwaardige lidmaatschap in de G8 in de wacht. Rusland, aldus Colin Powell, is – opnieuw – een ‘*emerging power*’.²⁸

Ook met China zijn de verhoudingen diepgaand gewijzigd. Aan de vooravond van elf september werd China in Washington aangezien als een potentiële nieuwe supermacht die op termijn zou uitgroeien tot Amerika's belangrijkste mondiale tegenstander, vergelijkbaar met de Sovjetunie tijdens de Koude Oorlog. Vanuit dit credo had de Republikeinse rechterzijde steeds het beleid van constructief

²⁵ *Stratfor*, 22 februari 2002

²⁶ *The Economist*, 17 mei 2002; *Le Monde*, 4 juni 2002

²⁷ *New York Times*, 20 mei 2002

²⁸ *Washington Post*, 10 juli 2002

engagement bestreden dat de Clinton-administratie vanaf 1996 ten aanzien van China was gaan voeren en dat zij vergeleken had met een *appeasement*-politiek, zoals destijds ten opzichte van Duitsland en Japan.

Na elf september nam president Jiang Zemin, net zoals zijn Russische collega en deels wellicht om dezelfde redenen, een zeer tegemoetkomende houding aan ten opzichte van Washington. Jiang had constructieve relaties met de Verenigde Staten reeds eerder tot de kern van zijn buitenlands beleid gemaakt, tegen een meer uitgesproken nationalistische fractie in. Indien hij in de nasleep van elf september precies door deze houding voldoende Amerikaanse tegengestes zou verwerven, zou hij de critici in eigen rangen het zwijgen kunnen leggen en zijn koers ook in de toekomst verzekerd zien.²⁹

Maar, in tegenstelling tot Rusland, had China de Verenigde Staten minder te bieden en werd het vrij snel perifeer in het Amerikaanse beleid. Dat op zich was nochtans een opmerkelijke verschuiving in vergelijking met de viscerale anti-Chinese sfeer van vóór elf september, maar het legde alleszins geen duurzame basis voor een nauwe Amerikaans-Chinese samenwerking in de toekomst. Meer nog, onder de oppervlakte van vriendschappelijke relaties, bleven sommigen China beschouwen als de grootste potentiële bedreiging voor Amerika. Zonder dat publiek met zoveel woorden te zeggen, bleef vooral het Pentagon aansturen op een verdieping van de militaire samenwerking tussen de Verenigde Staten en India, precies omdat het nog steeds uitging van een toekomstige onvermijdelijke botsing tussen de Verenigde Staten en een expansionistisch China. India kapitaliseerde overigens op deze gestegen Amerikaanse belangstelling om de eigen militaire capaciteiten uit te breiden, zowel maritiem als nucleair, met als uiteindelijke bedoeling zijn controle te verzekeren over de waterwegen in de Indische Oceaan en door de zeeën en maritieme straten van Zuid-Oost-Azië.³⁰ Ook de nauwere Australische-Japanse-Amerikaanse samenwerking die op gang is gekomen, blijft geïnspireerd door de visie dat op termijn Washington en Beijing met elkaar in botsing zullen komen.³¹

Ook tussen de Europese Unie en de Verenigde Staten is er iets gewijzigd. De solidariteit met de Verenigde Staten heeft er mede toe

²⁹ *New York Times*, 27 januari 2002

³⁰ *Stratfor*, 5 februari 2002

³¹ *Stratfor*, 1 mei 2002

geleid dat het Europese autonomiestreven in de wereldpolitiek op de achtergrond werd geduwd. Nochtans had het Belgische EU-voorzitterschap zowel voor als na elf september sterk de nadruk gelegd op de noodzaak voor de Europese Unie om een grotere eigen verantwoordelijkheid op zich te nemen, precies om te verhinderen dat de Verenigde Staten als enige de wereldpolitiek zouden beheersen. De Belgische inspanningen na elf september hadden tot doel de Verenigde Staten aan de Europese Unie te ‘binden’ door de EU te presenteren als een onmisbare partner die de Verenigde Staten iets te bieden had: van cruciale informatie over terroristen in Europa tot de bestrijding van hun geldstromen.³² De internationale dynamiek na elf september besliste er evenwel anders over. Als Unie verloren de lidstaten onder het Spaanse voorzitterschap geleidelijk hun eensgezindheid, in dezelfde mate als de bilaterale samenwerking van sommige onder hen met de Verenigde Staten verdiepte. Zo werden de Verenigde Staten, ook op het Europese continent, opnieuw de spil van de diplomatieke agenda.

Aanvankelijk had het Pentagon nochtans het Europese aanbod om via de NAVO de Verenigde Staten te hulp te komen, van de hand gewezen. De organisatie had immers ten tijde van de Kosovo-oorlog in 1999 aangetoond dat het geen goed instrument was om op te treden in complexe oorlogssituaties, zodat de Amerikaanse legerleiding verkoos een *all American* oorlog te voeren. Nadien stelden de Verenigde Staten echter hun houding bij en gingen ze de NAVO beschouwen als een mogelijk, zij het geen noodzakelijk instrument bij eventuele operaties door de Verenigde Staten en sommige NAVO-lidstaten. De NAVO zou op die manier als het ware een soort militair warehouse worden, met de Verenigde Staten als hoofdaandeelhouder. Premier Verhofstadt verwoordde deze evolutie als volgt: “Het lijkt er sterk op dat de NAVO in de toekomst geen alliantie meer zal zijn. De Verenigde Staten drijven de NAVO in de richting van een losse coalitie, die naargelang de vijand anders zal worden samengesteld en andere middelen zal inzetten. Men zal dus à la carte een coalitie tegen deze of gene vijand vormen.”³³

Het voordeel vanuit Amerikaans perspectief is dat op die manier de Verenigde Staten opnieuw bevestigd worden als een onmisbare schakel in de Europese veiligheidsarchitectuur, wat met een meer

³² *De Morgen*, 22 september 2001

³³ Guy Verhofstadt in: *Knack*, 12 juni 2002

autonome eigen Europese defensiecapaciteit wellicht niet het geval zou zijn. Dit heeft er mede toe geleid dat het perspectief op een autonome Europese defensiecapaciteit weer wat op de achtergrond is geraakt. De NAVO van haar kant heeft zich akkoord verklaard haar operatieterrein te verleggen en met name het terrorisme thans prominenter op te nemen in het takenpakket van de organisatie. Daarmee is de NAVO een potentieel onderdeel geworden van de mondiale bestrijding van het terrorisme onder leiding van de Verenigde Staten. Deze oriëntatie, bevestigd op de NAVO-Raad van mei 2002 in Reykjavik, was drie jaar reeds opgeworpen bij de herziening van het Strategisch Concept van de NAVO, maar was toen nog afgezwakt onder druk van de Europese lidstaten.

Ten slotte zochten de Verenigde Staten ook met een reeks onverwachte partners opnieuw diplomatiek contact in het kader van hun mondiale coalitie tegen het terrorisme. Dat was het geval met zulke uiteenlopende landen als Cuba, Soedan, Syrië en Iran. Voor de Verenigde Staten was het belangrijk om deze landen te betrekken bij de coalitie en aldus te verhinderen dat zij centra voor anti-Amerikaanse kritiek zouden worden.

Iran bijvoorbeeld was bijzonder uitgesproken in zijn visie dat de Taliban van de macht diende verdreven te worden, indien men een einde wou maken aan de aanwezigheid van al-Qa'ida aldaar. Aan een reeks westerse diplomaten verzekerde Iran dat een mislukking van de internationale coalitie tegen het terrorisme de toestand nog erger zou maken dan voordien, omdat de Taliban en al-Qa'ida erdoor zouden versterkt worden. Dus, luidde de Iraanse conclusie, mochten de Verenigde Staten niet meer dezelfde fout begaan als in 1991 ten aanzien van Irak en mocht het werk niet onafgewerkt blijven.³⁴ Concreet stelde Iran ondermeer in oktober 2001 voor om de Verenigde Staten te hulp te komen indien piloten boven Afghanistan zouden worden neergeschoten.

Soedan werd beloond voor zijn steun toen de Veiligheidsraad van de VN de sancties tegen dit land eind september 2001 ophief. Ook Syrië, dat officieel nog op de lijst van sponsors van het terrorisme stond, toonde zich vrijwel onmiddellijk bereid om mee te werken aan de antiterroristische coalitie door de uitwisseling van informatie en de ondervraging van gearresteerde verdachten.

³⁴ *Washington Post*, 6 oktober 2001

Dat was trouwens ook het geval voor de overige Arabische staten.³⁵ Ook al is het niet de indruk die men krijgt bij de dagelijkse berichtgeving, toch hebben ook deze staten, bilateraal en vanaf de buitengewone vergadering van de ministers van buitenlandse zaken in oktober 2001 bij monde van de Organisatie van de Islamitische Conferentie, duidelijk gemaakt dat zij solidair waren met de strijd tegen Osama bin Laden en al-Qa'ida en dat deze laatste op geen enkele manier kon spreken in naam van de circa één miljard moslims in de wereld. In de Arabische wereld gingen trouwens islamitische rechtsgeleerden zich afzetten tegen bin Laden, zelfs de meest radicale moslimleiders, zoals de stichter van Hezbollah. Zij omschreven hem als een vijand van de Islam en een lafaard en namen hem kwalijk dat hij zich voor een moderne versie van Saladin nam.³⁶ Deze grote eensgezindheid onder de moslim- en de Arabische staten illustreert wat reeds eerder werd opgemerkt, namelijk het isolement van het al-Qa'ida-netwerk binnen het grotere geheel van de Islamwereld.

³⁵ Mustafa Al Sayyid, 'Mixed message: the Arab and Muslim response to 'terrorism'', in: *The Washington Quaterly*, lente 2002

³⁶ *Washington Post*, 23 november 2001; *New York Times*, 27 januari 2002

5. De evolutie van de Amerikaanse houding

Gezien de omvang van de terreurdaad op 11 september zou elke president op nagenoeg dezelfde manier gereageerd hebben. Pas enkele maanden later, rond de jaarwisseling, kwamen de eerste eigen accenten van de Bush-administratie aan de oppervlakte.

Was dit de voorbode van een ‘nieuw’ buitenlands beleid? Bush’s veiligheidsadviseur Condoleezza Rice maakte alvast de vergelijking met de jaren 1945-1947, toen de indammingspolitiek tegen de Sovjetunie als het nieuwe leidende principe van het Amerikaanse buitenlandse beleid vorm begon te krijgen. Thans, aldus Rice, zijn we voor het eerst opnieuw geconfronteerd met een mondiale bedreiging. De Amerikaanse reactie hierop zal, aldus nog Rice, weerspiegeld worden in het jaarlijkse planningsdocument dat het Witte Huis jaarlijks aan het Congres moest overmaken. De Bush-administratie lijkt er vandaag van overtuigd te zijn dat met 11 september het moment van de waarheid voor de Amerikaanse natie aangebroken is.³⁷

Het eerste onverwachte signaal was de officiële aankondiging in december 2001, nauwelijks drie maanden na elf september, dat de Verenigde Staten zich ondanks alles toch terugtrokken uit het ABM-Verdrag. Dat was immers een obstakel voor de uitbouw van het *National Missile Defense* – een belangrijk credo van de Republikeinse rechterzijde en een heruitgave van het *Strategic Defense Initiative*, ook wel *Star Wars* genoemd, van de Reagan-regering in de jaren tachtig. Het leek erop dat voor de Amerikaanse regering de tijd van de voorzichtige en delicate coalitievorming voorbij was en dat opnieuw werd aangeknoopt met het unilateralisme, dat vóór elf september nochtans op groeiende kritiek van de bondgenoten was onthaald. De schaduw van de Reagan-administratie was nochtans niet ver. De Reagan-regering was immers ook gekenmerkt door een plotse forse toename van het Amerikaanse unilateralisme in de Verenigde Naties,³⁸ alsook door een opvallend grotere frequentie van eenzijdig besliste

³⁷ Lemann, N., ‘The next world order’, in: *The New Yorker*, 1 april 2002

³⁸ Holloway, S., ‘U.S. unilateralism at the UN: why great powers do not make great multilateralists’, in: *Global Governance*, juli/september 2000

militaire operaties, zoals in Grenada (1983), Nicaragua (1984) en Libië (1986).

In zijn *State of the Union* van eind januari 2002 greep president Bush, voor het eerst sedert 11 september, vervolgens opnieuw terug naar het discours over de schurkenstaten. Verscheidene Europese en andere bewindslieden omschreven zijn concept van een ‘As van het Kwaad’ als een te simplistische en onbruikbare interpretatie van de wereldpolitiek, maar zagen doorgaans over het hoofd dat het de belangrijkste rechtvaardiging bood voor het geplande raketterschild. In dit concept kristalliseert dan ook van het gedachtegoed van vóór elf september met de gebeurtenissen van die dag zelf. Het vormt de essentie van wat de ‘Bush-doctrine’ wordt genoemd: een niet-aflatende strijd tegen terroristische organisaties en de staten die hen steunen en die hen op termijn aan massavernietigingswapens zouden kunnen helpen.

Rond dezelfde periode doken, ten derde, ook de eerste suggesties op dat op niet al te lange termijn kernproeven zouden moeten hervat worden om de ontwikkeling van een nieuwe generatie kernwapens mogelijk te maken. Ook maakte de Verenigde Staten duidelijk dat de drastische afslanking van het kernarsenaal, waarover onderhandeld werd met Rusland, aan Amerikaanse zijde niet zou leiden tot de vernietiging van deze kernkoppen, maar dat het grootste deel ervan zou gestockeerd worden als een strategische reserve voor onverwachte situaties.³⁹ De implicaties hiervan werden slechts stapsgewijs duidelijk.

In maart 2002 lekte een Pentagondocument uit waaruit bleek dat – tegen de ontwikkelingen in sedert het einde van de Koude Oorlog en de bipolariteit – het kernwapen blijkbaar opnieuw een groeiende plaats aan het verwerven was binnen de Amerikaanse militaire doctrine: het totaal aantal kernwapens werd weliswaar gereduceerd, maar de omstandigheden waarin ze konden worden gebruikt, werden uitgebreid. De hypothetische situaties waarin het document de inzet van kernwapens mogelijk achtte, bleken te slaan op landen wier relaties met de Verenigde Staten na 11 september nochtans drastisch waren verbeterd: China, Syrië, zelfs Rusland, en uiteraard ook de klassieke schurkenstaten Iran, Irak en Noord-Korea.⁴⁰

³⁹ *Washington Post*, 8 en 10 januari 2002; *New York Times*, 11 januari 2002

⁴⁰ *Los Angeles Times*, *New York Times*, *Washington Post*, 10 maart 2002

Het planningsdocument lichtte overigens slechts een tipje op van wat een heropleving lijkt te zijn van het Amerikaanse kernwapencomplex. Uit documenten van het ministerie van energie, dat in de Verenigde Staten verantwoordelijk is voor de aanmaak van kernwapens, kwam een reeks bijkomende initiatieven aan het licht die in deze richting wezen.⁴¹ Binnen de kernwapenlaboratoria zouden opnieuw designteams worden opgericht, die door president Bush sr. in 1992 waren opgedoekt, toen hij beslist had dat de Verenigde Staten geen kernproeven meer zouden houden. Ten tweede bleek de beslissing te zijn genomen om alles in gereedheid te brengen om, indien het besluit zou genomen worden om deze proeven te hernemen, dit binnen de paar maanden mogelijk te maken (in plaats van de thans benodigde paar jaren). Ten slotte zullen de uitgaven voor de sites voor de aanmaak van kernwapens en onderdelen ervan, opgevoerd worden. Dit heeft te maken de plannen om een nieuw type vliegtuigbom te ontwikkelen, ter vervanging van de huidige B61 Mod 11 (zoals ook aanwezig in Europa) en die het vermogen zal bezitten om bunkers diep onder de grond en die met conventionele wapens niet vernietigd kunnen worden, uit te schakelen (*bunker busters*).

Deze beslissingen leken te wijzen op de terugkeer van het geloof in de bruikbaarheid van het kernwapen en het concept van een beperkte kernoorlog, die tijdens het Reagan-tijdperk het debat hadden gekleurd over de installatie van een nieuwe generatie kernwapens in Europa, maar die tevens verantwoordelijk waren geweest voor de grootste vertrouwenscrises tussen de Verenigde Staten en de West-Europese publieke opinie (en een deel van de politieke klasse) sedert het einde van de tweede wereldoorlog.

Toen deze oriëntaties en beslissingen uitlekten, werd in Washington de vraag geopperd of president Bush ooit zou overwegen, indien hij de mogelijkheid daartoe zou bezitten, om een verrassingsaanval met kernwapens in te zetten, bijvoorbeeld tegen Iraakse bunkers.

Deze vraag kreeg pas zijn volle betekenis toen vervolgens de eerste elementen bekend raakten van de *National Security Survey*, waarover Rice eerder had gesproken en die tegen de herfst van 2002 aan het Congres wordt overhandigd. Hieruit bleek dat de Verenigde Staten overwogen om af te stappen van de klassieke afschrikkingsdoctrine ten voordele van een heel nieuwe strategische doctrine, gestoeld op

⁴¹ *New York Times*, 18 maart 2002

het idee van preventieve verrassingsaanvallen. Het voorbeeld terzake was Israël dat in juni 1981 een Iraakse kerncentrale (gebouwd met Franse steun) had gebombardeerd – en daarvoor door de hele wereld, met inbegrip van de Verenigde Staten, was veroordeeld – omdat Bagdad ervan verdacht werd binnen al dan niet afzienbare tijd hier kernwapens te kunnen aanmaken.

Deze nieuwe strategische oriëntatie, vierde onverwacht nieuw accent, gaat ervan uit dat niet langer zal gewacht worden tot een aanval heeft plaatsgegrepen. Nu zou preventief worden opgetreden tegen terroristen en staten met massavernietigingswapens, zoals Irak of Iran (dat, net zoals destijds Irak, een kerncentrale plant, ditmaal met Russische steun).⁴² President Bush zelf bevestigde deze nieuwe oriëntatie met zoveel woorden in een toespraak, begin juni 2002, voor de cadetten van West Point.

Deze conceptuele revolutie wordt binnen de Amerikaanse overheid evenwel niet door iedereen even spontaan onderscheven. Het principe van een verrassingsaanval werd immers tot op heden meestal als oneervol beschouwd. Het voorbeeld van de Japanse aanval op Pearl Harbor stond (en staat) hiervoor symbool.⁴³ Binnen het Pentagon heeft het bovendien geleid tot een intens debat over de mogelijkheid en wijsheid van preventieve operaties tegen wazige netwerken van terroristen.⁴⁴ Ook binnen de NAVO, opgericht als een defensieve organisatie, werd de nieuwe strategische oriëntatie van de Verenigde Staten met bedenkingen onthaald.

In augustus 2002 lekte een andere ‘preventieve’ denkpiste uit. Eveneens naar het voorbeeld van Israël in de jaren 70 zou defensie-minister Rumsfeld overwegen om *Special Forces* clandestiene operaties te laten uitvoeren in het buitenland, zoals de fysische uitschakeling van vermeende terroristen, indien nodig zelfs zonder medeweten van de betrokken staten.

⁴² *Washington Post*, 30 juli 2002

⁴³ In de Amerikaanse discussies tijdens de Cubacrisis van oktober 1962 was deze visie prominent aanwezig bij de meeste beleidsmensen, met inbegrip van president Kennedy en defensie-minister McNamara. Mede daardoor werd niet gekozen voor wat de meest simpele oplossing leek te zijn om komaf te maken met de Sovjet-kernwapens op het eiland, namelijk een verrassingsbombardement op deze sites, maar voor een maritieme blokkade.

⁴⁴ *Washington Post*, 10 juni 2002

Een vijfde ontwikkeling die slechts enkele maanden na de aanslagen duidelijker werd, was de omvang van de sterk groeiende overzeese militaire aanwezigheid. Toen de regering-Bush aantrad, was *imperial overstretch* het *buzzword* in het veiligheidsteam van de nieuwe president.⁴⁵ Het drukte de – isolationistisch geïnspireerde – vrees uit dat hun land een dermate grote mondiale militaire inspanning zou doen dat de economische, financiële en politieke draagkracht van de Verenigde Staten als wereldmacht erdoor zou aangetast worden. Vandaar dan ook de suggesties, nog tijdens de verkiezingscampagne, dat de overzeese aanwezigheid van Verenigde Staten zou gereduceerd worden, ondermeer in de Balkan, maar ook elders in Europa en in Azië. De slechts beperkte verhoging van het defensiebudget schreef zich in dezelfde filosofie in.

Vandaag is van deze terughoudendheid nog maar weinig te merken. Aan de vooravond van elf september waren Amerikaanse strijdkrachten aanwezig in zowat 140 landen. Na elf september begon een snelle uitbreiding ervan, vooral in Centraal-Azië, Zuid-Oost-Azië en Oost-Afrika. De Bush-administratie lijkt van mening te zijn dat elf september de terughoudendheid van de Amerikaanse bevolking om buitenlands te interveniëren, definitief heeft omgegooid.

Het meest in het oog springende symbool is de 7000 man sterke militaire aanwezigheid in Afghanistan zelf, waar hun belangrijkste taak er sedert februari 2002 in bestaat de nieuwe regering-Karzai te ondersteunen en het regime te behoeden voor een wederopflakking van de interne conflicten tussen rivaliserende krijgsheren. De beslissing om Amerikaanse troepen voor een langere periode te immobiliseren in Afghanistan, was wellicht onvermijdelijk, maar druist niettemin in tegen de aanvankelijke bedoeling om de verantwoordelijkheid voor de langetermijnstabiliteit van het nieuwe regime door te schuiven naar de Verenigde Naties en naar de bondgenoten en vooral tegen de oorspronkelijke afkeer van de Bush-administratie voor langdurige vredeshandhaving die zij omschreven als “*nation building*”. De negatieve consequenties van deze oriëntatie werden duidelijk tijdens de zomer van 2002. De continue militaire operaties creëerden in Afghanistan zelf een groeiende wrevel, omwille van het aantal ‘missers’ die honderden burgerslachtoffers kostten. De Amerikaanse beslissing om voortaan zelf de verantwoordelijkheid op te nemen voor de fysieke veiligheid van president Karzai, riskeert

⁴⁵ *Sunday Times*, 1 januari 2001; *Financial Times*, 5 januari 2001

daarenboven deze laatste de reputatie te bezorgen van niet meer te zijn dan een lakei in dienst van een overzeese beschermheer.⁴⁶

Maar ook elders in Centraal-Azië hebben de Verenigde Staten hun militaire presentie opgevoerd, met name in Oezbekistan, Tadzjikistan en in Kirgizië, waar zij zich blijkbaar opmaken voor een langdurige aanwezigheid. Ook in de Kaukasus, met name in Georgië, en in Zuid-Oost-Azië, in Filippijnen, Indonesië, Maleisië, werden Amerikaanse strijdkrachten versterkt en opgevoerd. Ook de controle over Oost-Afrika werd opgevoerd. Dit alles is goed voor een dispositief te land en ter zee van zowat 50.000 Amerikaanse militairen, dat zich uitstrekt van Turkije tot Oman en in oosten tot Kirgizië, tot op 300 mijl van de Chinese grens. Thomas Donnelly, van het neoconservatieve en activistische *Project for a New American Century*, heeft deze verspreiding van de Amerikaanse militaire aanwezigheid vergeleken met een groeiende imperiale perimeter.⁴⁷

Irak biedt ongetwijfeld de meest dramatische illustratie van de toegenomen Amerikaanse bereidheid om militair te interveniëren in het buitenland, geïnspireerd door de nieuwe preventieve oriëntatie die de Bush-administratie aan het ontwikkelen is.

Na elf september werd algemeen verwacht dat een oorlog tegen Irak – de ultieme wensdroom van de *neocons* – definitief was opgeborgen, als gevolg van de terughoudendheid van de bondgenoten in de mondiale coalitie, maar vooral door tegenstand in het Pentagon zelf. In mei 2002, en nadien in juli, lekte immers uit dat de Amerikaanse Generale Staf grondige bezwaren had bij de Irak-hysterie die door de civiele ambtenaren van het Pentagon – het bolwerk van de *neocons* in politiek Washington – werd aangewakkerd. Deze lieten immers uitschijnen dat Irak verslagen kon worden met een herhaling van het Afghanistan-scenario. Het militaire opperbevel daarentegen liet verstaan dat “amateurs over strategie praatten, maar beroepsmensen over logistiek” en dat een operatie tegen Irak honderdduizenden Amerikaanse infanteristen zou vereisen. Net zoals de meeste – niet alle – Europese regeringen, meende een aantal hoge militairen dat een operatie tegen Irak een vergissing zou zijn, omdat Saddam vandaag geen onmiddellijke militaire bedreiging betekent en de huidige indammingspolitiek vruchten afwerpt.

⁴⁶ *IHT*, 22 juli 2002 en 23 juli 2002

⁴⁷ *Washington Post*, 9 februari 2002

Een aantal waarnemers meende dat daarmee de Iraakse zeepbel doorpikt was en dat de oorlogskoorts in Washington daarmee ten einde zou zijn.⁴⁸ Maar dat was rekenen buiten de bureaucratische behendigheid van de Amerikaanse rechterzijde – waar ook defensie-minister Robert McNamara ten tijde van de Vietnamoorlog voor beducht was.⁴⁹ Een oorlog tegen Irak staat vandaag opnieuw centraal op de Amerikaanse agenda en lijkt onafwendbaar te zijn geworden.

Dit nieuwe activisme biedt meteen ook de verklaring waarom de limieten die de Bush-administratie aanvankelijk aan de groei van het defensiebudget had opgelegd, zijn weggevallen. In januari 2002 vroeg president Bush een verhoging van 14 procent aan van het defensie-budget, de grootste verhoging sedert president Reagan in 1982, toen de tweede Koude Oorlog volop woedde. De komende vijf jaar zou deze begroting telkens met 120 miljard moeten toenemen, om tegen 2007 een historische recordhoogte te bereiken van 451 miljard dollar.

Elf september is daarmee uiteindelijk de catharsis en de katalysator geworden voor een nieuw raamwerk voor het mondiale optreden van de Verenigde Staten.⁵⁰

De Verenigde Staten hebben, voor het eerst sedert het einde van de Koude Oorlog, in de bestrijding van het terrorisme hun nieuwe missie in de wereld ontdekt, met andere woorden een nieuw leidend beginsel waarrond hun optreden in de wereld zal georganiseerd worden en dit tezelfdertijd moet legitimeren, zoals destijds de indammingspolitiek ten aanzien van de Sovjetunie. In soortgelijke bewoordingen als president Bush formuleerde vice-president Dick Cheney, half maart 2002, vanop het vliegdekschip USS John C. Stennis, de Bush-doctrine als volgt: “Our next objective is to prevent terrorists, and regimes that sponsor terror, from threatening America or our friends and allies with weapons of mass destruction.”

Deze Bush-doctrine is gebaseerd op het uitgangspunt dat de verdediging van het eigen land tegen deze bedreiging zo fundamenteel is, dat alle overige doelstellingen inzake buitenlands beleid hiervoor moeten wijken. Het impliceert dat eventueel ook preventief zal worden opgetreden, indien nodig zelfs met de inzet van de nieuwe

⁴⁸ *Washington Post*, 24 mei 2002; *New York Times*, 30 mei 2002; *IHT*, 29 juli 2002

⁴⁹ McNamara, R., *In retrospect. The tragedy and lessons of Vietnam*. New York, Random House, 1995, *passim*

⁵⁰ *Stratfor*, 25 januari 2002

generatie, meer bruikbaar geachte, kernwapens tegen bijvoorbeeld bunkers met massavernietigingwapens. Het impliceert ook een wereldwijd optreden tegen terroristische cellen, liefst met, maar indien nodig zonder, de medewerking en het medeweten van de gastlanden. Grenzeloosheid is de sleutel voor een goed begrip van deze Bush-doctrine. Bondgenoten zullen voortaan getoetst worden op hun bereidheid om deze doctrine te onderschrijven.

Naast hun nieuwe missie heeft de Verenigde Staten ook een geprefereerde methode gevonden om ze ten uitvoer te brengen: een *posse*-diplomatie. Een *posse* (afkomstig van *posse comitatus*, 'force of the county') is de groep *deputies* die ten tijde van het Wilde Westen door een sheriff werd aangesteld om de wet te doen heersen en die aldus als een legale autoriteit de *outlaws* achterna ging. Deze vergelijking werd voor het eerst gebruikt door Richard Haass, die de Bush-administratie vervoegde als hoofd van de *Policy Planning Staff* van het State Department. Het concept impliceert dat de Verenigde Staten, afhankelijk van het onderwerp en van de bereidheid van andere landen, een wisselde reeks *coalitions of the willing* opzetten, die nadien kan ontbonden worden zodra het specifieke doel bereikt is. Spil van elke coalitie is de Verenigde Staten.

Het 'nieuwe' buitenlandse beleid van de Verenigde Staten is aldus een mengeling van oud en nieuw. Dat preventief kan opgetreden worden tegen alles wat als een bedreiging wordt bestempeld, is het echte nieuwe element. De basisinspiratie van het 'nieuwe' beleid is nochtans oud te noemen, want ze heeft haar wortels in het Reagan-tijdperk. Het internationale beleid van George W. Bush is daarmee de politieke erfgenaam van Ronald Reagan, niet van dat van zijn vader. Niet het welwillende multilateralisme *à la carte* van Colin Powell vormt er de kern van, maar een herboren unilateraal activisme. President Bush knoopt hiermee opnieuw aan bij zijn eigen verkiezingsbeloften, alsook met de internationale agenda van de conservatieve rechterzijde in de Republikeinse Partij.

Een consequentie van dit alles betreft de toegenomen machtspositie van het ministerie van defensie binnen de Amerikaanse overheid. Het is opvallend hoe te zamen met de verschuiving van multi- naar unilateralisme, het Pentagon de overhand heeft gehaald op het State Departement. De concurrentie tussen beide overstijgt de persoonlijke rivaliteit tussen beide bewindslieden en gaat in essentie over de rol van het Pentagon *tout court*. In tijden van oorlog lijkt het immers

aannemelijk dat het ministerie van defensie de rol van de diplomaten mag en moet overnemen – bekeken vanuit het Pentagon. Dat laatste is zich dan ook aan het omvormen tot een volwaardig alternatief diplomatiek apparaat dat helemaal op zichzelf staat en onafhankelijk opereert van de officiële diplomatieke kanalen, ook voor het onderhandelen van internationale samenwerkingsakkoorden.

Maar het groeiende gewicht van het Pentagon speelt ook ten opzichte van de CIA. Voor defensie-minister Rumsfeld zou het niet, zoals tot op heden het geval was, de inlichtingendienst, maar zouden het de *Special Forces* moeten zijn die de verantwoordelijkheid moeten krijgen om wereldwijd al-Qa'ida-strijders en andere terroristen op te sporen en uit te schakelen.⁵¹

⁵¹ *New York Times*, 12 augustus 2002

6. Het effect van elf september op de Amerikaanse samenleving

Niets is wellicht zo moeilijk in te schatten als het effect van elf september op de collectieve psyche van de Amerikaanse samenleving. De laatste keer dat een buitenlandse vijand had toegeslagen op Amerikaanse bodem, was tweehonderd jaar eerder, toen de Britten het Witte Huis hadden platgebrand. De enige vergelijkbare gebeurtenis die vele Amerikanen zich voor ogen konden halen, was de eveneens onverwachte Japanse aanval op Pearl Harbor in december 1941 – maar dat lag op een verafgelegen eiland. Als elf september al een effect gehad heeft – wat waarschijnlijk is – dan kunnen momenteel impressionistische observaties noch kortetermijnpeilingen enige zekerheid bieden over hoe diepgaand en duurzaam deze zijn.

Amerikaanse waarnemers hebben het er herhaaldelijk over dat Europeanen niet begrijpen hoe diepgaand de Verenigde Staten gewijzigd zijn door de gebeurtenissen. Voor het eerst beseffen zij immers dat zij kwetsbaar zijn en in oorlog – wat het patriottisme, de interne eensgezindheid en de drang om zich rond de president te scharen, zou hebben aangezwengeld.⁵² Maar is dat ook zo ?

Dat het onveiligheidsgevoel sterk is toegenomen, is ongetwijfeld juist. Op 4 juli 2002, de eerste *Independence Day* na de aanslagen, was er tegen jaarlijkse gewoonte in nauwelijks volk te bespeuren op de Washingtonse *Mall*. Niemand kon toen met zekerheid zeggen of dat het gevolg was van een duurzaam onveiligheidsgevoel na elf september of veeleer beïnvloed was door de niet aflatende reeks waarschuwingen van diverse bewindslieden, en in de eerste plaats minister van justitie John Ashcroft, dat al-Qa'ida elk moment opnieuw kon aanvallen tegen doelwitten met een hoog symbolisch gehalte.

Het blijft ook de vraag of dat gevoel van kwetsbaarheid vandaag groter is dan bijvoorbeeld in 1958 bij de lancering van de eerste Sovjetsatelliet of in 1962 ten tijde van de Cubacrisis. Bovendien, zo

⁵² *New York Times*, 15 februari 2002

rapporteerde een krant, speelt er een generatieverschil: jongeren blijken zich veel gemakkelijker los te kunnen maken van de veiligheidsobsessie en het patriottisme die volgden op de aanslagen, dan de oudere generaties.⁵³

Een in New York veel gehoorde opmerking is dat de rassen- tegenstellingen tussen blank en zwart in de stad zijn afgenomen. New Yorkers beseffen dat hun eigen leven op een dag zou kunnen afhangen van hun buurman, wat ook diens huidskleur moge zijn. Er zou een nieuwe vorm van solidariteit en tolerantie gegroeid zijn. Dit zou ook de relatie met de politie verbeterd hebben, evenals het gedrag van de politieagenten zelf.⁵⁴ Ook hier geldt dat niemand weet hoe duurzaam dit effect is. Voor het deel heeft de latente spanning tussen blank en zwart zich overigens verplaatst naar al wat moslim is – en vele zwarte Amerikanen zijn moslim. Bovendien, zelfs indien deze nieuwe samenhang momenteel in New York geconstateerd kan worden, blijkt dit daarom nog niet het geval te zijn elders in het land. Dat bleek alvast uit een brutaal politieoptreden in Los Angeles, midden juli 2002, dat had kunnen leiden tot een heropleving van de rellen van 1992.

Ook bij de diepgang van de politieke eensgezindheid, en met name rond de figuur van de president, kunnen vraagtekens geplaatst worden.⁵⁵ Beide zijn typische neveneffecten van een oorlogssituatie, maar tonen de neiging even snel weer te vervliegen van zodra de druk van de oorlog wegvalt. Democraten beschuldigen de Republikeinen er dan ook van de oorlogsspsychose electoraal te willen uitbuiten met het oog op de Congresverkiezingen van november 2002. Republikeinen blijken inderdaad de strijd tegen het terrorisme centraal te plaatsen in hun campagne, omdat ze van mening zijn dat deze hen in de kaart speelt.⁵⁶ Recente peilingen suggereren echter dat de Amerikaanse burger zich bij deze verkiezingen veeleer zal laten leiden door het verslechterende beursklimaat, de gevolgen ervan voor de pensioenfondsen en de niet aflatende lijst bedrijfsfraudes dan door de campagne tegen het terrorisme.

⁵³ *Denver Post*, 27 mei 2002

⁵⁴ *New York Times*, 16 juni 2002

⁵⁵ New York Times-chroniqueur Thomas L. Friedman schreef hierover een opmerkelijke column in: *New York Times*, 9 december 2001

⁵⁶ *Washington Post*, 19 januari 2002

Minder impressionistisch zijn echter enkele concrete regeringsbeslissingen in reactie op elf september, die wellicht op niet al te lange termijn onverwachte consequenties kunnen veroorzaken omdat ze te maken hebben met de klassieke breuklijnen in de Amerikaanse politieke traditie.

Een eerste reeks beslissingen heeft te maken met de versterking van de federale macht. Elke oorlogssituatie heeft in de Amerikaanse geschiedenis geleid tot een versterking van de federale overheid in Washington, ten koste van de (deel)staten en de wetgevende en juridische machtsorganen. Dat is vandaag niet anders. Tegen zijn oorspronkelijke verkiezingscampagne in om de macht van de federale regering te verminderen en die van de lokale gemeenschappen te verhogen, heeft president Bush thans te kennen gegeven dat het zijn bedoeling is om de presidentiële bevoegdheden terug te nemen die sedert Watergate aan de president zijn ontglipt – in die mate zelfs dat men thans opnieuw gewaagt van een ‘*imperial presidency*’, term die historicus Arthur Schlesinger in 1973 hanteerde om het presidentschap van Richard Nixon te typeren.⁵⁷ Voor een deel van Bush’s Republikeinse achterban, en met name voor het eerder vermelde rurale en kleinstedelijke Amerika, ligt dit moeilijk omdat het ingaat tegen een belangrijke populistische onderstroom in de Amerikaanse samenleving sedert het ontstaan van de Republiek. Indien het gevoel van fysieke bedreiging zou wegebben, dan zal deze versterking van de federale macht door een deel van het Republikeinse kiezerspubliek president Bush worden aangewreven.

Deze breuklijn kwam reeds ten dele aan de oppervlakte bij de discussie over de oprichting van een nieuw ministerie van buitenlandse veiligheid, dat meer dan wat ook symbool staat voor de versterking van de federale macht. Het *Department of Homeland Security*, in essentie reeds gesuggereerd in de eerste weken na elf september, maar ietwat haastig aangekondigd in juni 2002, is de meest ambitieuze reorganisatie van de federale administratie sedert de *National Security Act* van 1947 waarmee Pentagon, CIA en *National Security Council* werden opgericht. Het is de bedoeling om 22 uiteenlopende overheidsdiensten te hergroeperen binnen één superministerie met 170.000 ambtenaren, met als bedoeling een betere onderlinge coördinatie mogelijk te maken in de binnenlandse strijd tegen het terrorisme.

⁵⁷ *Washington Post*, 14 maart 2002

Sedert de *Posse Comitatus Act* van 1878 werd zulk een gecoördineerde civiele en militaire samenwerking inzake binnenlandse veiligheid steeds van de hand gewezen door een wat eigenaardige coalitie van tegenstanders. Aan de ene kant stonden de militairen die niet meer voor binnenlandse opdrachten en ordehandhaving konden en wilden ingezet worden (op enkele specifieke uitzonderingen na). Aan de andere kant was er de vrees ter linkerzijde (omwille van de burgerrechten) als ter rechterzijde (omwille van een te grote macht van Washington) en uiterst-rechterzijde (milities) voor een te grote greep van het leger op domeinen die traditioneel toevertrouwd werden aan burgerlijke agentschappen.⁵⁸

Zowel Republikeinen als Democraten, maar ook buiten de politieke klasse, werden en worden fundamentele bezwaren geopperd over de te grote omvang en het ambitieuze takenpakket van het geplande superministerie.⁵⁹ Dat de Bush-administratie van de gelegenheid gebruik wil maken om er meteen ook een deel van de traditionele werknemersrechten op te schorten, zet bij vakbonden en Democraten bijkomend kwaad bloed.

Burgerrechten vormen het tweede domein waarop de Bush-administratie een aantal initiatieven heeft genomen die haar op termijn riskeren zuur op te breken, omdat ze weliswaar aanvaardbaar zijn in tijden van crisis en oorlog, maar niet ten eeuwigden dage geaccepteerd worden. Deze problematiek is voor het eerst aan de oppervlakte gekomen naar aanleiding van het statuut van de al-Qa'ida-gevangenen op Guantánamo Bay, Cuba. Dit dossier wordt helemaal beheerd door het Pentagon, zeer tegen de zin van het *State Department*, dat geconfronteerd met buitenlandse kritiek over de behandeling van de gevangenen aldaar (waaronder twee met Belgische nationaliteit). De honderden Guantánamo-gevangenen wisten aanvankelijk niet waar ze waren, welke dag en hoe laat het was, etc. Zij krijgen geen consulaire of rechtsbijstand. Daarnaast zijn er sedert elf september een onbekend aantal niet-Amerikanen – men spreekt van meer dan 1200 – en enkele Amerikanen preventief in hechtenis genomen, voornamelijk in New Jersey, die evenmin een beroep kunnen doen op de normale rechten van de verdediging.

⁵⁸ *Washington Post*, 27 januari 2002. Over de reactie van de Amerikaanse religieuze rechterzijde op de versterking van de macht van Washington en de positie van hun aanvankelijke 'kopman' John Ashcroft, zie: *IHT*, 25 juli 2002

⁵⁹ Daalder, I., e.a., *Assessing the Department of Homeland Security*. Washington, Brookings, juli 2002

Deze toestand is, zoals defensie-minister Rumsfeld herhaaldelijk benadrukte, ingegeven vanuit de bekommernis om zoveel mogelijk informatie over toekomstige aanslagen te kunnen bekomen. De opschorting van de rechten van de verdediging is hieraan ondergeschikt. Omdat deze toestand in tegenstrijd is met een reeks wettelijke en grondwettelijke beschikkingen, heeft dit geleid tot een aantal rechtszaken voor Amerikaanse rechtbanken. Aanvankelijk kreeg de regering gelijk, omdat de rechters aanvaardden dat zij optrad in naam van de nationale veiligheid. Begin augustus echter kreeg de regering voor het eerst ongelijk in een rechtbank in Washington. De regering van haar kant blijft verwijzen naar eerdere precedentes zoals het optreden van president Lincoln tijdens de Burgeroorlog (1861-1865) en van president Roosevelt tijdens de tweede wereldoorlog. De vergelijking speelt echter minder in het voordeel van de regering dan het lijkt: Lincoln werd immers door het Hooggerechtshof in het ongelijk gesteld, de tweede kreeg echter wel gelijk.

Overigens valt ook op dit vlak een opmerkelijke evolutie te constateren. Rond hetzelfde moment als in de buitenlandse politiek een verschuiving plaats vond van multi- naar unilateralisme, viel ook de klaarblijkelijke bezorgdheid van de administratie weg om de gevangen al-Qa'ida-strijders te behandelen op een manier die zo weinig mogelijk kritiek veroorzaakte, en veranderde ook de houding tegenover moslims. Waar president Bush en andere beleidsverantwoordelijken aanvankelijk in duidelijke bewoordingen waarschuwden voor de vermenging tussen terroristen en moslims, werd er nadien nadrukkelijk geopteerd voor *profiling* bij het opzetten van preventiemechanismen van verdachten (zoals de FBI-onderzoekingen van duizenden Amerikanen van Arabische afkomst of het gerichte onderzoek naar de boekhouding van honderden dubieuze bedrijfjes geleid door mensen met een Midden-Oostenachtergrond) – ook al wijzen criminaliteitsstudies uit dat dit niet de gewenste resultaten zal opleveren, omdat de groep te groot is. Tot einde 2001 zegde de regering zeer uitdrukkelijk deze fout niet opnieuw te willen maken – met referenties naar de kampen van Japans-Amerikaanse burgers tijdens de tweede wereldoorlog. Dit is vandaag evenwel helemaal weggevallen.

In de Verenigde Staten zelf is er momenteel vrij weinig publieke kritiek op deze juridische toestand – op enkele sporadische commentaren in de *New York Times* en de *Washington Post* na. Ook de meeste grote mensenrechtenorganisaties doen er het zwijgen aan

toe, wellicht omdat ze van oordeel zijn dat zij zich in het huidige klimaat in de Verenigde Staten geen al te radicale positie kunnen veroorloven.

De pogingen van Washington om, met verwijzing naar de antiterrorismecampagne, een zo groot mogelijke controle uit te oefenen over de gebeurtenissen, heeft de tendens tot geheimhouding die reeds aanwezig was van bij het begin van de Bush-regering, alleen maar versterkt. Dat geldt zowel voor het Congres als voor het brede publiek. Nooit eerder in de Amerikaanse geschiedenis werd zulk een omvangrijke poging ondernomen om wetenschappelijke artikels *off limits* te maken voor het grote publiek. Vooral artikels waarvan geoordeeld wordt dat zij zouden kunnen geëxploiteerd worden door terroristen op zoek naar nucleaire, biologische of chemische informatie, worden met duizenden uit de publieke sfeer gehaald. In 1982, ten tijde van de tweede Koude Oorlog, had ook president Reagan iets soortgelijks geprobeerd, maar hij diende op zijn stappen terug te komen.⁶⁰

Een weinig bekende paragraaf in de *USA Patriot Act*, de antiterrorismewetgeving na 11 september, maakt het de Amerikaanse regering ook mogelijk om private financiële gegevens in te kijken, iets wat onder Clinton door het ministerie van financiën precies werd tegengewerkt, omdat het te zeer indruiste tegen de Amerikaanse vrije-markttraditie. Miljoenen transacties worden sedertdien gescreend op zoek naar witwastransacties en terroristische financiering.⁶¹

Indien de oorlogspsychose zou afnemen, dan zal deze juridische ‘uitzonderingstoestand’ ongetwijfeld prominenter naar voren komen, omwille van de diepgewortelde liberale traditie in het Amerikaanse politieke leven.

Een laatste politieke twistappel op middellange termijn heeft te maken met het budget. “Nothing is more important than the defense budget,” zo verklaarde George W. Bush in maart 2002 op het hoofdkwartier van de *Special Forces* in Fort Bragg. Het is niet de belangrijkste oorzaak, maar deze verhoogde defensie-inspanning is er mede voor verantwoordelijk dat voor het eerst sedert vier jaar de overheidsbegroting een deficit zal kennen. Dit deficit wordt voor dit

⁶⁰ *New York Times*, 17 februari 2002

⁶¹ *IHT*, 4 juni 2002

jaar geschat op 165 miljard dollar en wellicht nog hoger volgend jaar. Alle ministeriële begrotingen zullen daarom een nulgroei kennen of besparingen ondergaan, behalve binnenlandse veiligheid en defensie. De Democraten vrezen dan ook dat de verwachte omvang van dit deficit er de komende jaren toe zal leiden dat de regering een beroep zal willen doen op de fondsen van *Medicare* en de sociale zekerheid, wat tot op heden als een taboe werd aangezien in Washington.

Indien de Democraten de koppeling maken tussen defensie-inspanning en de vorig jaar door Bush tegen wil en dank doorgevoerde belastingvermindering van 1,35 biljoen dollar enerzijds en het gevaar voor het sociale-zekerheidsstelsel anderzijds, dan zouden ze over een machtig politiek wapen beschikken in hun electorale competitie met de Republikeinen, zowel in 2002 als in 2004. Belastingsverlagingen, gekoppeld aan forse defensieverhogingen, riskeren immers een herhaling op te leveren van de begrotingspolitiek van de Reagan-administratie in de jaren 80, die geleid heeft tot een historisch overheidsdeficit. Dit zou op middellange termijn niet alleen het draagvlak aantasten voor een 'imperiale diplomatie', het zou ook in eigen land de sociale cohesie kunnen beïnvloeden. Aan de vooravond van 11 september was er in de Verenigde Staten sprake van een toenemende '*black middle-class rage*'.⁶² Dit thema is door elf september zeker op de achtergrond gedrukt. Maar volgens sommigen is dit allesbehalve verdwenen. Vandaar dat de Amerikaanse econoom en *New York Times*-chroniqueur Paul Krugman reeds gewaagde van 'America the Polarised'.⁶³

⁶² *IHT*, 23-24 juni 2001

⁶³ *New York Times*, 4 januari 2002

7. Hoe ‘historisch’ is elf september nu uiteindelijk ?

“Terrorism changed the agenda of the world,” verklaarde de Spaanse eerste minister Aznar eind 2001.⁶⁴ Is dat zo ? Of vervallen we in het fenomeen, reeds beschreven door Walter Laqueur in 1977 in zijn standaardwerk *Terrorism*: elke generatie die te maken heeft met een reeks terroristische aanslagen, gelooft steeds opnieuw dat het terrorisme een recent verschijnsel is. Steeds opnieuw wordt het vervolgens uitgeroepen tot het gevaarlijkste hedendaagse probleem waarvoor de mensheid zich geplaatst ziet.⁶⁵

We gaan even achterom kijken en nagaan hoe ‘nieuw’ de gebeurtenissen van elf september geweest zijn.

Hoe nieuw is het al-Qa’ida-terrorisme ?

Het al-Qa’ida-terrorisme heeft niets te maken met de Islam als dusdanig. Het is evenmin nieuw. De middelen om het te neutraliseren, zijn dezelfde als die welke in het verleden reeds met succes werden gebruikt.

Terrorisme is in werkelijkheid zo oud als de mensheid. Het is van alle tijden, van alle continenten en van alle gezindten. Maar het is er niet altijd: het terrorisme komt en gaat in vlagen, of beter, in golven. Het hangt dikwijls samen met een tijdsgewricht, wanneer een snel wijzigende wereld grote groepen mensen, volken of landen het gevoel geeft – objectief of subjectief – gemarginaliseerd te zijn.

Het oudste bekende terrorisme dateert uit de eerste eeuw vóór onze tijdrekening. Een joodse extremistische beweging in Palestina, de *sicarii* (genoemd naar de *sica*, het korte zwaard waarvan zij zich bedienden), beriep zich op een messianistische heilsboodschap in haar strijd tegen zowel de Romeinen die toen over het gebied heersten, als tegen allen die met de Romeinen samenwerkten. Het martelaarschap beschouwden zij als hun opperste streefdoel.

⁶⁴ *Wall Street Journal*, 10 december 2001

⁶⁵ Laqueur, W., *Terrorisme*. Baarn, In den Toren, 1978, p. 10

Sedertdien heeft het fenomeen, door de eeuwen heen, een golfbeweging gekend, met hoogtepunten, gevolgd door lange periodes van afwezigheid. Een van die hoogtepunten van het terrorisme was ongetwijfeld het anarchistisch terrorisme van het einde van de negentiende eeuw, door Barbara Tuchman omschreven als één van de ‘symptomen’ van een zieke samenleving, waarin de arbeidersklasse – geminacht, maar vooral gevreesd door de toenmalige heersende, burgerlijke klasse – op zoek was naar erkenning en een plaats als een volwaardige medespeler. De wereld was toen onmiskenbaar in de ban van het terrorisme. Gelijktijdige aanslagen in een aantal landen wekten de indruk dat er een goed geoliede internationale beweging aan het werk was. Vooral overheidsgebouwen waren het uitgelezen doelwit, als symbool van de arrogantie van de heersende klasse. Zes staatshoofden, waaronder een Amerikaans en een Frans president, werden vermoord, maar ook gewone mensen lieten het leven, alsook vele terroristen die samen met hun slachtoffers, ook zichzelf opbliezen. Velen voelden het aan alsof er een nieuwe oorlog bezig was. Politici en pers reageerden nerveus en paniekerig. Een bedreiging voor de hele mensheid, zo omschreef de Amerikaanse president Theodore Roosevelt eind 1901 het terrorisme en de pers had het over ‘dolle honden’ die tot elke prijs onschadelijk moesten gemaakt worden. In sommige landen was het leger in staat van paraatheid gebracht. Ambtenaren van de ministeries van justitie en binnenlandse zaken en de politiediensten uit vele landen zochten moeizaam naar internationale samenwerking om nieuwe terroristische aanslagen te verwijderen.⁶⁶

Na dit hoogtepunt rond de eeuwwisseling verdween het terrorisme grotendeels uit de actualiteit. Maar het flakkerde nadien weer op. Zo kenden Europa, Latijns-Amerika en het Midden-Oosten na 1968 een ware terrorismegolf, die tien jaar zou aanslepen en die over de grenzen opereerde. Tegen de jaren negentig was het aantal aanslagen en vliegtuigkapingen echter stelselmatig gaan afnemen, net zoals het aantal staten dat actief terroristische groepen ondersteunde. Het terrorisme leek opnieuw een secundaire bedreiging te zijn geworden. Dat het terrorisme, telkens weer, onverwacht de kop opsteekt na een periode van relatieve afwezigheid, verklaart het gevoel te doen te hebben met een heel nieuw verschijnsel, zonder voorgeschiedenis.

⁶⁶ Tuchman, B., *De trotse toren. Europa en de Verenigde Staten aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog, 1890-1914*. Amsterdam, Agon, 1993, p. 515 en *passim*

In de loop der tijden heeft het terrorisme herhaaldelijke wijzigingen ondergaan inzake methodes, doelstellingen en daders, maar de essentie ervan is ongewijzigd gebleven. Het gaat telkens weer om geweld door minderheidsgroepen die trachten politieke doelstellingen te realiseren, maar door gebrek aan macht een beroep doen op niet-geoorloofde methodes en daden. Sommigen worden nadien in de geschiedenis een Willem Tell genoemd. Anderen blijven zelfbenoemde heilands die politiek en terrorisme met elkaar verwarren. Deze komen uiteindelijk in de marge van de geschiedenis terecht.

De huidige generatie terroristen, zo wist men reeds vóór elf september, is niet langer gesponsord door staten, zoals in het terrorismedecennium na 1968. Het zijn min of meer georganiseerde netwerken van groepen, zoals al-Qa'ida, het Kosovaarse UCK, de Colombiaanse maffia, het Algerijnse GIA, enz.⁶⁷ In vergelijking met vorige decennia is het aantal staten dat actief terroristische groepen ondersteunt, fors gedaald, ook al geeft het officiële Amerikaanse discours de indruk van het omgekeerde.

In het verleden verdween een terroristische golf als gevolg van twee redenen. De ene was preventie en repressie. De andere – de belangrijkste – was het opdrogen van de omstandigheden en van de context waarnaar terroristen verwezen om hun daden een aureool van legitimiteit te geven.

Het anarchistische terrorisme van een eeuw geleden levert hier een sprekend historisch voorbeeld. Dat verdween niet zomaar als gevolg van repressie, maar vooral omdat de georganiseerde arbeidersbeweging toen een veel betere uitweg bood uit de uitzichtloze situatie van de arbeidersklasse dan de terroristische bommencampagne. Het socialisme schonk aan de arbeider een gevoel van eigenwaarde en identiteit en daarmee een eigen, volwaardige plaats in de samenleving. In tegenstelling tot het anarchisme bood het een beweging, waardoor de individuele arbeider niet langer alleen stond tegenover de samenleving.⁶⁸

Wat preventie en repressie betreft, is paniek vandaag volkomen misplaatst. Integendeel, de huidige antiterroristische campagne kan tot

⁶⁷ *Stratfor*, 2 januari 2001

⁶⁸ Tuchman, o.c., p. 515 en *passim*

op heden immers redelijk succesvol worden genoemd, meer zelfs dan soortgelijke pogingen in het verleden.

Eenzijds is er de oorlog geweest in Afghanistan. De vernietiging van het Taliban-regime heeft de noodzakelijke basis voor het mondiaal opereren van al-Qa'ida weggenomen. Ook al zijn terroristische groepen vandaag geen verlengstukken van staten, toch hebben ze het grondgebied van staten nodig om op een duurzame manier gecoördineerde grootschalige operaties te kunnen opzetten.

Even belangrijk als de oorlog in Afghanistan was de campagne die thans wereldwijd gaande is om het internationaal terrorisme aan te pakken, om communicatie, geldstromen en de bewegingsvrijheid van al-Qa'ida en andere terreurgroepen aan banden te leggen. Deze trekt echter minder de aandacht van de media, maar alles lijkt erop te wijzen dat ook deze succesvol is. Al-Qa'ida-operaties in Europa, Afrika en Azië lijken onder sterke druk te staan en het netwerk is verplicht geweest zichzelf in zekere zin op te heffen als een gecoördineerde militaire structuur. De verspreide militanten van al-Qa'ida zouden zich thans hebben ingeschakeld in de lokale terreurorganisaties in de landen waar zij gestationeerd waren.

Daarom is het niet zeker of vandaag nog kan gesproken worden van een centraal gestuurd al-Qa'ida-netwerk. Het is mogelijk, zelfs waarschijnlijk dat er eerder sprake is van een reeks mini-al-Qa'ida's, die niet langer zo (relatief) gemakkelijk in staat zijn om een grootschalige gecoördineerde operatie op te zetten. Deze groepen blijven uiteraard nog steeds gevaarlijk door hun vermogen om lokale aanslagen te plegen, maar deze hebben noodzakelijkerwijs niet de impact van elf september, waar het het al-Qa'ida precies om te doen was.

Bekeken vanuit het perspectief van al-Qa'ida boekte het terreurnetwerk dus al bij al slechts een beperkt succes met elf september.⁶⁹ Buiten enkele sporadische en kortstondige betogingen in Pakistan, Libanon, Egypte, Saoedi-Arabië en elders, is een grootschalige opstand in de Arabische straten uitgebleven. Ook heeft al-Qa'ida slechts een zeer beperkt succes gehad in het aanpoken van een botsing tussen de Verenigde Staten en de Islam, wat de ultieme betrachting was van Osama bin Laden.

⁶⁹ *Stratfor*, 17 juni 2002

Om dat te compenseren en te tonen dat het nog springlevend is, zou al-Qa'ida opnieuw moeten overgaan tot een grootschalige terreuraanslag – maar dat is wellicht in de huidige context voor wat nog overblijft van dit netwerk op korte termijn niet te verwezenlijken. Ook in het verleden trouwens kon al-Qa'ida zich niet veel grootschalige operaties veroorloven omdat zijn harde kern uit slechts enkele honderden militanten bestond en het aantal leden enkele duizenden bedroeg.

Men kan dus zeggen dat wie publiekelijk het gevaar van al-Qa'ida overschat en, zoals Amerikaans justitieminister John Ashcroft, de ene waarschuwing na de andere afkondigt, uiteindelijk de *public relations* van het terreurnetwerk verzorgen, zonder dat dit zelf iets moet bewijzen. Mede om die reden is het Witte Huis overigens herhaaldelijk tussenbeide gekomen om het alarmisme van Ashcroft publiek te temperen. Sedert de Padilla-affaire in juni 2002, waarover zo dadelijk meer, heeft de Amerikaanse regering dit gevaar aangevoeld en worden waarschuwingen veeleer *low key* behandeld.

Waar de internationale gemeenschap, en de Verenigde Staten in de eerste plaats, veel minder succesrijk zijn geweest, is in het beantwoorden van de vraag wat de huidige terrorismegolf verklaart. Indien men deze vraag niet afdoende kan beantwoorden, kan men ook niet naar de wortels van een duurzame oplossing zoeken. Terrorisme is barbaars, aldus Chris Patten, EU-commissaris voor externe betrekkingen, maar het is enorm belangrijk te beseffen dat het plaatsvindt in een bepaalde politieke context. Daarom is het onvoldoende om een beschuldigende vinger op te heffen richting schurkenstaten.⁷⁰

Bij het beantwoorden van de vraag wat de context en de wortels zijn van het hedendaagse terrorisme, gaat het niet in de eerste plaats om de beweegredenen van de kapers die op elf september het leven lieten. Het gaat zelfs niet om de beweegredenen van Osama bin Laden en zijn directe entourage. Zoals eerder reeds aangehaald, kent de wereldgeschiedenis tal van zelfbenoemde heilands zonder populaire machtsbasis, wat ook geldt voor al-Qa'ida vandaag.⁷¹ Zij kunnen enkel bestreden worden, vandaag, net zoals gisteren, door

⁷⁰ Chris Patten in: *Le Monde*, 23 mei 2002

⁷¹ E. Rouleau, in: *Monde Diplomatique*, november 2001

internationale en nationale preventie en repressieve maatregelen en samenwerking.

Waar het wel om gaat, is tijdig de wortels te ontdekken van de steun die terreurgroepen zouden kunnen verwerven bij een breder segment van de samenleving waaruit zij komen. Soms wordt verwezen naar het buitenlandse beleid van de Verenigde Staten als verklaring waarom zij gevisieerd werden door al-Qa'ida. Dat negatieve Amerikaanse imago is deels terug te brengen op het Amerikaanse beleid in het Midden-Oosten: de niet aflatende campagne tegen Saddam Hoessein, de te eenzijdige steun aan Israël. Maar deze oorzaken zijn al bij al secundair. De planning voor elf september is gestart op het ogenblik dat de Clinton-administratie blijk gaf van een zeer actief optreden in het Midden-Oosten en zowel met Arafat als met Israël onderhandelde.

Michael Howard ziet het grondprobleem veel dieper reiken. Het is opvallend, aldus Howard, hoe weinig aandacht we opbrengen voor de immense crisis waarmee de bevolkingen geconfronteerd worden in een boog gaande van de Maghreb door het Midden-Oosten en Centraal-Azië tot Zuid- en Zuid-Oost-Azië heen en tot in de Filippijnen: overbevolking, onderontwikkeling, door het Westen meegesleurd in een postmoderne wereld vooraleer ze met de moderne wereld in het reine waren kunnen komen. Dit gaat veel dieper dan het probleem van armoede of welvaart.⁷²

Het is in die context dat de Verenigde Staten vandaag dezelfde rol spelen als de negentiende-eeuwse burgerlijke staat voor de toenmalige anarchistische terroristen: het symbool van de arrogantie van de macht.

In die zin heeft elf september geen enkel uitstaans met de Islam, maar wel met de impasse in vele Arabische samenlevingen. Deze verkeren sedert twintig jaar in crisis: groeiende werkloosheid, emigratie van kaders, dictatoriale regimes, geweld in allerlei vormen, repressie en verpaupering. De bevolking eist er oplossingen zonder echter precies te weten welke. Deze maatschappelijke crisis heeft verscheidene, elkaar overlappende oorzaken. De sociale systemen komen niet meer tegemoet aan de noden van de bevolking. Het economische systeem levert steeds meer hoogopgeleide werklozen af. Het onderwijs is totaal losgekoppeld van de arbeidsmarkt. Het politieke systeem berust op

⁷² Howard, o.c.

een militair, bureaucratisch en administratief beheer van de bevolking en laat geen enkele vorm van participatie toe. De politieke Islam, die de basis zou kunnen vormen voor een identificatie tussen terreurgroepen en delen van de bevolking, situeert zich in die context.⁷³

Het is belangrijk de aard van al-Qa'ida voor ogen te houden. Een netwerk als al-Qa'ida rekruteert in eerder bemiddelde klassen, die vertrouwd zijn met de westerse cultuur, maar die zich uitgesloten voelen in de eigen samenleving. Het treedt niet op in functie van een staat en drijft op private financieringsbronnen. Al-Qa'ida is vandaag niet meer dan marginale organisatie in de Islamwereld. Het situeert zich in een sunnitisch fundamentalisme en biedt op zich geen wervend politiek project aan, omdat het veraf staat van de reële breuklijnen en uitdagingen van de Islamwereld (met uitzondering van Pakistan en Afghanistan).⁷⁴ Maar in de meer algemene context van de Arabische samenlevingen van vandaag bestaat er een risico op identificatie en dus steun van een ruimer deel van de bevolking met de geproclameerde doelstellingen van al-Qa'ida.

Het is dan ook aan deze context dat aandacht moet besteed worden. Dit laat zich niet verhelpen door meer ontwikkelingsgeld. Het valt zelfs niet enkel onder de exclusieve verantwoordelijkheid van het Westen. Er zijn positieve tekenen – waarvan vandaag niemand echter de impact kan inschatten – dat elf september in de Islamwereld geleid heeft tot introspectie naar eigen verantwoordelijkheden voor deze context. Een ervan was het manifest dat 160 Saoedische religieuze wetenschappers en -academici in de lente van 2002 in Riyad publiceerden en waarin zij een grotere dialoog met het Westen bepleitten. Het manifest werd toen op een stortvloed van conservatieve kritiek onthaald, maar toonde niettemin een voorzichtige in vraagstelling van het intolerante karakter van de Saoedische maatschappij en -onderwijs. Een andere teken is ongetwijfeld de publicatie van het *Arab Human Development Report 2002*, opgesteld op initiatief van een reeks Arabische intellectuelen. Ook dit rapport klaagt het gebrek aan politieke vrijheid aan, de onderdrukking van de vrouw en het isolement van de rest van de wereld inzake ideeën aan als belangrijkste oorzaak van het achterop hinken van de Arabische wereld. De sleutel waarover het Westen

⁷³ Bourhane Ghalioune, in: *Le Monde*, 25 maart 2002

⁷⁴ Roy, O., 'Tragique impasse du fondamentalisme sunnite', in: *Manière de voir*, 60, november-december 2001, pp. 48-51

beschikt, en die verderop nog aan bod komt, is uitzicht bieden op een gezamenlijke uitbouw van een meer harmonieuze wereldorde waarin ook plaats is voor de belangen en eigenwaarde van andere continenten.

Is ‘catastrofaal terrorisme’ een nieuwe vorm van terrorisme ?

Om de aanslagen van elf september te omschrijven, hebben sommige waarnemers gemeend een nieuwe terrorismecategorie te moeten creëren: het catastrofaal terrorisme.⁷⁵ Het zou zich onderscheiden van vroegere soorten terrorisme doordat de daders niet alleen een zo groot mogelijk aantal slachtoffers trachten te maken, maar daarenboven streven naar de verwerving van massavernietigingswapens die deze doelstelling dan zeker in hun bereik zou brengen.

Net zoals het terrorisme zelf, is terreur zaaien onder de burgerbevolking door zoveel mogelijk slachtoffers te maken, helaas ook van alle tijden. Zelfs westerse staten hebben deze tactiek tot in het midden van de twintigste eeuw toegepast in oorlogstijd, meestal zonder het beoogde resultaat te boeken.

De term ‘catastrofaal terrorisme’ dateert evenwel van vóór elf september en sloeg aanvankelijk enkel op de massavernietigingswapens waarvan in de loop van de jaren negentig steeds meer verondersteld werd dat deze binnen afzienbare tijd onvermijdelijk in handen van terroristische groepen zouden terecht komen.⁷⁶

Het is evident dat dit perspectief een instinctieve vrees oproept. Uitgerekend daarom moet benadrukt worden dat de elf-septemberaanslagen helemaal niet te situeren zijn in deze context. Het waren terreuraanslagen waarbij geen gebruik werd gemaakt van *high tech*, maar van twee intussen traditionele terroristische wapens: vliegtuigkapingen en zelfmoordcommando’s. Zij situeren zich daarmee dan ook veeleer in het verlengde van het klassieke terrorisme.

⁷⁵ Van Leeuwen, M., ‘Catastrofaal terrorisme en niet-conventionele wapens’, in: *Internationale Spectator*, januari 2002

⁷⁶ Carter, A., e.a., *Catastrophic terrorism: elements of national policy*. Cambridge, John F. Kennedy School of Government, Harvard University, 1998; Nye, J., *The paradox of American power*. New York, Oxford University Press, 2002, p. 4

De instinctieve vrees die terreur met massavernietigingswapens veroorzaakt, wordt goed geïllustreerd door de paniekgolf die op gang kwam met de arrestatie van een tot de Islam bekeerde Amerikaan, José Padilla. Het Padilla-verhaal begon toen justitieminister Ashcroft, begin juni 2002, met veel nadruk bekendmaakte dat de Verenigde Staten erin geslaagd waren een complot te verijdelen waarbij een 'vuile bom' tot ontploffing zou worden gebracht met radioactiviteit en een onbekend aantal slachtoffers tot gevolg. Dat John Ashcroft dit bericht onverwachts bekend maakte tijdens een officieel bezoek aan Moskou, verhoogde onmiskenbaar het dramatische gehalte ervan. Het Witte Huis diende daarop tussenbeide te komen om het verhaal te relativeren. Het ging hier immers om weinig meer dan om een derderangs bendelid die geen enkele technische kennis bezat inzake kernmateriaal. Volgens het weekblad *Time* was Padilla naar al-Qa'ida gestapt met het plan om een waterstofbom te maken. Deze stuurden hem terug met de opdracht om zich toe te leggen op een wat meer conventionele aanpak. De research van Padilla voor de aanmaak van een 'vuile' bom bleek achteraf niet veel meer te zijn dan surfen op het Internet. Het onderzoek leverde ook geen enkele indicatie op dat hij ooit in staat zou geweest zijn de hand te leggen op het nodige materiaal daartoe.⁷⁷ Twee maand later werd het dossier nog verder gerelativeerd toen FBI-onderzoekers bekendden dat Padilla al bij al een 'kleine vis' was, dat er geen sprake was van een 'complot' zoals justitieminister Ashcroft had beweerd en dat hij op de ontmoetingen met al-Qa'ida-leden in Pakistan eerder een waarnemer was, dan een deelnemer.⁷⁸

Dezelfde relativering dient ook aangebracht worden bij de alarmerende berichten betreffende de capaciteit van al-Qa'ida om massavernietigingswapens aan te maken. Er zijn in Afghanistan geen bewijzen gevonden dat het terreurnetwerk beschikte of snel zou kunnen beschikken over een nucleaire, biologische of chemische capaciteit om op grote schaal in te zetten, niettegenstaande de proefnemingen op dieren met het gifgas sarin.⁷⁹ Wat kernwapens betreft, integendeel zelfs. Sommige berichten lijken erop te wijzen dat het netwerk zelf slachtoffer is geworden van oplichters die hen verkeerdelijk hebben doen geloven dat zij beschikten over kernmateriaal.⁸⁰

⁷⁷ *New York Times*, 13 juni 2002; *Time*, 16 juni 2002; *Washington Post*, 17 juni 2002

⁷⁸ *AP*, 14 augustus 2002

⁷⁹ *New York Times*, 17, 18 en 20 maart 2002

⁸⁰ *New York Times*, 26 februari 2002

Geschiedenis is ook hier een betere raadgever dan paniek en *worst case*-analyses. Zulke doemscenario's zijn niet nieuw. Een eeuw geleden schreef een Brits politiefunctaris reeds: "Moorddadige organisaties zijn toegenomen in aantal en omvang. Zij zijn driester nu de verschrikkelijkste wapens die de moderne wetenschap biedt, hen ten dienste staan. De wereld wordt thans bedreigd door krachten, die, eenmaal zorgeloos ontdaan van hun ketenen, op zekere dag de totale vernietiging kunnen bewerkstelligen."⁸¹ Ook toen bleek de vrees de werkelijkheid niet te benaderen.

De doemscenario's van de jaren negentig, versterkt door elf september, als zouden terroristische organisaties vrij gemakkelijk in het bezit kunnen geraken van nucleaire, chemische of biologische bestanddelen om wapens aan te maken, moeten ook vandaag enigszins gerelativeerd worden. Dikwijls wordt daarbij verwezen naar de miltvuurepidemie die onmiddellijk na elf september uitbrak, of naar de aanslagen met het gifgas sarin door de Japanse sekte Aom Sjinrikyo in de metro van Tokio, in 1995. Deze religieuze sekte had met de hulp van een groep wetenschappers lang gezocht naar een middel om miltvuur in bruikbare vorm te gieten. Dat bleek echter niet te lukken, zodat de groep zich tot een gemakkelijker terreurwapen richtte, namelijk sarin. In de aanslag van 1995 verloren twaalf mensen het leven. Dit voorbeeld illustreert dat de meeste bestanddelen voor de aanmaak van niet-conventionele wapens die gemakkelijk te vinden zijn, zoals bijvoorbeeld chloor of fosgeen, relatief weinig slachtoffers maken. Bestanddelen die daarentegen wel gevaarlijk genoeg zijn om grote aantallen slachtoffers te maken, zoals de miltvuur- of pokkenvirus, zijn veel moeilijker te vinden en om te zetten in bruikbare wapens.

Relativering betekent evenwel niet dat het gevaar niet onder ogen moet gezien worden dat er inderdaad een risico bestaat dat radioactief, bacteriologisch of chemisch materiaal ooit in handen komt van terreurorganisaties. Het Weense Atoomagentschap maakte in een studie in juni 2002 bekend dat radioactief materiaal om een vuile bom te maken in zowat alle landen te vinden is en dat in een honderdtal landen de controle daarop ontoereikend is. Om de alarmistische scenario's met radioactief ziekenhuismateriaal te neutraliseren, die toen vlot verspreid werden, benadrukte het Agentschap daarbij wel dat, ook al bestaan er miljoenen bronnen voor radioactief materiaal,

⁸¹ Gecit. in: Laqueur, o.c., p. 231

slechts een klein gedeelte ervan krachtig genoeg is om ernstige radioactieve schade toe te brengen (kobalt-60, strontium-90, caesium-137, iridium-192). De enige manier om dit risico op te vangen, aldus het IAEA, is de strikte controle op deze substanties. Dit kan alleen door duurzame internationale en multilaterale samenwerking. Meer dan zeventig staten hebben intussen afspraken gemaakt met het Agentschap om informatie uit te wisselen over deze trafiek.

Hetzelfde geldt ook voor bacteriologische en chemische bestanddelen. Sommige onder hen zijn reeds onderworpen aan internationale afspraken. Maar deze kunnen enkel waterdicht zijn, indien er een efficiënt controlemechanisme aan gekoppeld is. Eind 2001 weigerde de Bush-administratie om zulk een verificatiemechanisme voor biologische wapens, waarover sedert 1993 was onderhandeld, te ondertekenen. De Verenigde Staten wensten dat alle verdachte staten zich zouden openstellen voor inspecties, maar weigerden om zelf buitenlandse controleurs toe te laten op hun grondgebied en bij hun eigen farmaceutische en bio-bedrijven.

***Pax Americana,
eindpunt van een nieuw Amerikaans buitenlands beleid ?***

Elf september is de catharsis en de katalysator geweest van een ‘nieuw’ buitenlands beleid in de Verenigde Staten. Helemaal origineel is dat beleid niet. De kern ervan is simpel en respectabel: vermijden opnieuw aangevallen te worden. De middelen daartoe zijn een mengeling van oud en nieuw. Sommige elementen bouwen gewoon verder op de Clinton-erfenis, zoals het discours over de welwillende hegemonie en, ten dele, het unilateralisme. Andere elementen grijpen verder terug, naar het ideologische erfgoed van het Reagan-tijdperk: het radicale en onverbloemde unilateralisme en een overheersend vertrouwen in militaire macht. Andere zijn nog ouder, zoals het geloof in Amerika als de exceptionele natie. Maar in één opzicht is het beleid inderdaad nieuw: de preventieve oriëntatie, aanvallen vooraleer zelf aangevallen te worden.

De cocktail van al deze ingrediënten doet Amerika evolueren – tot op zekere hoogte ongewild – in een duidelijke richting, die van een imperium. Grote mogendheden vóór de Verenigde Staten hebben ook op dit kruispunt gestaan. Precies daaruit kan afgeleid worden dat de

methode die door de *neocons* daartoe wordt geprefereerd – het unilateralisme – meteen ook deze ultieme betrachting zal ondergraven. Het is vandaag opvallend hoe Amerikaanse waarnemers van diverse origine het nieuwe buitenlandse beleid omschrijven als het ‘nieuwe imperialisme’.⁸² Paul Kennedy van Yale en auteur van het destijds ophefmakende boek *The rise and fall of the great powers* (1988) gaat ervan uit dat de Verenigde Staten zich van bij hun ontstaan als een imperiale natie hebben gedragen. Maar nooit eerder, aldus Kennedy, was het machtsverschil tussen de grootste en de overige mogendheden zo groot en was het bereik van de grootste mogendheid zo mondiaal. De Pax Britannica was “run on the cheap”. Het Napoleontische Frankrijk en het Spanje van Filips II waren ook grootmachten, maar in een multipolaire wereld. Keizer Karels imperium was in hoofdzaak een westerse aangelegenheid. De Pax Romana was weliswaar uitgebreider, maar was slechts één imperium, naast het Perzische en het Chinese rijk.

Voor velen heeft het idee van een Pax Americana geen negatieve bijklank. Zo meent Max Boot van de *Wall Street Journal* dat de Verenigde Staten een ‘aantrekkelijk’ imperium vertegenwoordigen. Dat vindt ook Robert Kaplan in zijn *Warrior Politics* (2001), wanneer hij de Verenigde Staten een “soft imperial influence” toeschrijft en benadrukt dat zijn land zowel een imperium is als een republiek – en geen dictatuur, zoals de vroegere imperia.

De ‘preventieve’ koers die president Bush heeft aangekondigd in zijn toespraak voor de West-Pointcadetten in juni 2002, wordt terecht beschouwd als een nieuwe oriëntatie. Zij wijkt immers af van de afschrikking die ten tijde van de Koude Oorlog een principieel defensief karakter veronderstelde. De vraag die echter moet gesteld worden, is of een preventieve oriëntatie niet wezenlijk samenhangt met de aard van een imperium. De *New York Times* zelf omschreef deze preventieve koers als het ultieme unilateralisme: de Verenigde Staten behouden zich immers het recht voor om uit te maken wat in hun ogen een bedreiging vormt en op te treden, zelfs als die bedreiging niet urgent is.⁸³ De Verenigde Staten creëren daarmee de indruk dat zij tezelfdertijd rechter, jury and bestraffer zijn, wat in de ogen van andere mogendheden alleen maar als arrogantie kan

⁸² *Mother Jones*, 4 januari 2002; Lemann, o.c.; Chace, J., ‘Imperial America and the common interest’, in: *World Policy Journal*, lente 2002; *New York Times*, 2 april 2002; *IHT*, 9 april 2002

⁸³ *New York Times*, 17 juni 2002

overkomen. Maar waren in de geschiedenis niet alle grootmachten arrogant? Alleen valt dit nu des te meer op bij de Verenigde Staten omdat zij de enige grootmacht van die omvang vertegenwoordigen.⁸⁴

Het imperiumdiscours dat vandaag veelvuldig voorkomt in Amerikaanse commentaren, heeft wortels in zowel het recente als het verre verleden. De huidige architecten van de Pax Americana bekleedden, twintig jaar geleden, leidende posities in de Reagan-administratie. Onder de regering van Bush sr. (die daardoor de steun verloor van de conservatieve rechterzijde in zijn verkiezingscampagne met Clinton) raakte deze groep stilaan gemarginaliseerd in de politieke besluitvorming in Washington. Een van de laatste beleidsdocumenten waarop de *neocons* een beslissende stempel hadden gedrukt, was de *Defense Policy Guidance 1992-1994* van het Pentagon, dat in 1992 in de *New York Times* gelekt werd. Het document was opgesteld onder auspiciën van defensie-minister Cheney en diens topadviseur Paul Wolfowitz, en van stafchef Colin Powell. De Verenigde Staten dienden, aldus dit document, opgesteld in de nadagen van de Golfoorlog tegen Irak, hun eersterangpositie in de wereld veilig te stellen door alle potentiële grootmachten te ‘doen afzien’ van eender welke uitdaging van het Amerikaanse mondiale leiderschap en van eender welke mogelijke regionale of mondiale rol.⁸⁵

Onder de Clinton-administratie, toen interdependentie en ‘constructief engagement’ met potentiële tegenstanders de leidende beleidsopties waren, raakten de *neocons* verder in de verdrukking. Zij concentreerden zich op netwerking in en rond de Republikeinse oppositie en hanteerden de Republikeinse machtspositie in het Congres, en vooral in de Senaat, om Clintons multilateralisme onder druk te zetten. Mede onder die druk maakte de tweede Clinton-administratie een langzame bocht naar een veel minder uitgesproken multilateralisme, met sterke unilaterale accenten.⁸⁶

Zij hadden intussen hun recepten aangepast aan een wereldorde zonder Sovjetunie, waarbij de Verenigde Staten in hun ogen de enige

⁸⁴ T. Judt, ‘America and the war’, in: *New York Review of Books*, 15 november 2001

⁸⁵ Gecit. in: Golub, P., ‘Rêves d’empire’, in: *Manière de voir*, 60, november-december 2001, pp. 14-17

⁸⁶ Over de evolutie van het buitenlands beleid onder Clinton, zie bijvoorbeeld mijn ‘Eenzame adelaar in vrije val. Het buitenlands beleid van de Verenigde Staten van Amerika’, in: *Samenleving en Politiek*, juni 2000, jaargang 7, nr. 5, pp. 11-20

overgebleven supermacht waren, maar waarin confrontatiedenken en militaire macht, maar ook hun versie van het *exceptionalism* nog steeds de centrale ingrediënten vormden.

Elf september bracht hen opnieuw op het voorplan. Zijzelf beweren te spreken in naam van ‘de Amerikanen’, maar doen daarmee de werkelijkheid geweld aan. Zeker in de wereld van de *think-tanks* neemt een aantal critici duidelijk afstand van hun unilaterale versie van Amerika’s rol in de wereld. Een van de meest genuanceerde, maar niettemin frontale aanvallen op hun denkwereld komt van Joseph Nye, rector van de Kennedy School of Government (Harvard), en onder de Clinton-administratie een tijdlang adjunct-minister van defensie, maar ook voorzitter van de *National Intelligence Council*, waar de langetermijnanalyses voor de inlichtingendiensten worden opgesteld.⁸⁷

Maar waarschuwingen tegen het zogenaamd unieke karakter van de Amerikaanse natie en de consequenties daarvan gaan veel verder terug, tot in de begindagen van de Amerikaanse republiek. Alexander Hamilton, een van de grondleggers van de Amerikaanse staat en tevens de vader van de Republikeinse Partij, moet een van de eersten zijn geweest die zijn medeburgers heeft willen behoeden voor de illusie van een absolute veiligheid die in zijn ogen een “misleidende droom” was, gebaseerd op een vals vertrouwen in een moreel *exceptionalism* en op een overdreven vrees dat de Verenigde Staten door andere mogendheden belaagd zouden worden omwille van hun democratische regeringsvorm of omwille van hun overvloed aan natuurlijke rijkdommen.⁸⁸

Met hun Pax Americana vertonen de Verenigde Staten hetzelfde typische gedrag en spreiden zij dezelfde onverschillige superioriteit tentoon als het Britse imperium op het einde van de negentiende eeuw – met eenzelfde ergernis bij de overige staten tot gevolg.⁸⁹ Zij riskeren ook dezelfde limieten aan hun macht te ondervinden: “Any attempt to dominate,” aldus Richard Haass, “would lack domestic support and stimulate international resistance, which in turn would make the costs of hegemony all the greater and its benefits all the smaller.”⁹⁰ Henry Kissinger is het daar alvast mee eens: “Hegemonic empires almost

⁸⁷ Nye, *The paradox of American power*, o.c.

⁸⁸ Gecit. in: Chace, o.c.

⁸⁹ Tuchman, o.c., p. 49

⁹⁰ Gecit. in: *New York Times*, 1 januari 2002

automatically elicit universal resistance, which is why all such claimants have sooner or later exhausted themselves.”⁹¹

Kan Amerika een Pax Americana torsen ?

De Verenigde Staten zijn niet sterk genoeg om de hele wereld te regeren en niet wijs genoeg om politieke leiding te geven aan andere volken, zo waarschuwde historicus David Fromkin, auteur van *Peace to end all peace* (2001) over het einde van het Ottomaanse Rijk.⁹² Als de Pax Americana vergeleken kan worden met de Pax Romana aan het begin van onze tijdrekening of de Pax Britannica in negentiende eeuw, dan moet voor ogen worden gehouden dat imperiums komen en – dikwijls omwille van dezelfde oorzaken – ook gaan.

De Koude Oorlog is opgevolgd door de antiterrorisme-oorlog. Maar in tegenstelling tot de Koude Oorlog zijn de limieten van deze oorlog veel vager en is het antwoord op de vraag wanneer een definitieve overwinning geboekt zal zijn, veel minder evident. Antiterrorisme, zoals vandaag onder invloed van de *neocons* opgevat, leidt tot een vorm van permanente oorlogsinspanning, omdat het niet duidelijk is wanneer en hoe het onveiligheidsgevoel kan worden weggenomen. Een Amerikaanse krant schreef in dit verband: “Als de defensie drastisch wordt verhoogd en de Verenigde Staten hun nieuwe strategie hebben aangenomen, zal dan daarmee een einde worden gemaakt aan het traumatisch gevoel van onveiligheid ?”⁹³

De Verenigde Staten voeren een wereldwijde campagne tegen wat zij beschouwen als een wereldwijde fysieke bedreiging voor de eigen veiligheid. Een van de typische kenmerken van een imperium is precies dat het geen grenzen heeft. Net zoals vroegere imperia ervaren de Verenigde Staten thans een viscerale angst voor de veiligheid van zijn inwoners precies door de afwezigheid van geografische limieten. Hier ligt de cruciale factor die de duurzaamheid van het Amerikaanse streven naar een welwillende hegemonie of een imperium, onder druk zal zetten, net zoals dat bij de eerdere imperia het geval was.

⁹¹ Gecit. in: Schwarz, B., Layne, C., ‘A new Grand Strategy’, in: *The Atlantic Monthly*, januari 2002

⁹² Gecit. in: Chace, o.c., p. 6

⁹³ *Boston Globe*, 22 februari 2002

Groot-Brittannië raakte verwickeld in tientallen koloniale oorlogen, niet alleen om zijn economische belangen te verzekeren, maar meer algemeen om zijn imperium in stand te houden. Dat gevaar bedreigt ook de Verenigde Staten.

De eerste stappen in die richting zijn reeds gezet met de Amerikaanse beslissing om de Filippijnse regering te hulp te komen in haar strijd tegen Aboe Sayyef, een kleinschalige guerrillabeweging, geconcentreerd op het eiland Mindanao. Deze vertegenwoordigde geen direct gevaar voor de Verenigde Staten. In feite treedt deze organisatie niet of nauwelijks op buiten de Filippijnen. Nochtans werd dit de meest ambitieuze Amerikaanse antiterroristische operatie in de nasleep van elf september, gelegitimeerd door de wereldwijde strijd tegen al-Qa'ida. De banden tussen Aboe Sayyef en al-Qa'ida zijn op zijn minst twijfelachtig te noemen en lijken sedert de tweede helft van de jaren negentig helemaal te zijn verbroken. Aboe Sayyef stelt weinig voor in de wereld van het internationaal terrorisme. Het omvat slechts paar honderd strijders en heeft zelfs met de politieke Islam weinig te maken omdat het weinig bezig is ideologie en vooral geïnteresseerd is in lucratieve ontvoeringen.⁹⁴ Na zes maanden en na interne meningsverschillen in het Pentagon, werd de missie eind juli 2002 teruggeschroefd en vervangen door een vijfjarenplan inzake antiterrorismebestrijding. In dat kader zal ondermeer een honderdtal Amerikaanse commando's in de Filippijnen gestationeerd blijven.

Amerika's beslissing om in de Filippijnen op te treden, had wellicht voor een deel te maken met het verlangen om, na elf september, een snelle en gemakkelijke overwinning te bereiken, maar lijkt vooral de bedoeling te hebben om de Amerikaanse invloed in Zuid-Oost-Azië opnieuw te bevestigen, na het opgeven van hun grote bases Subic Bay en Clark in de jaren 90. Volgens sommige analisten dekt de antiterroristische campagne tegen Aboe Sayyef wellicht een verborgen agenda: van het Filippijnse eiland Basilan een vooruitgeschoven springplank te maken voor regionale terrorismebestrijding in Zuid-Oost-Azië, met Indonesië als eerste doelwit.⁹⁵

Irak is in alle opzichten het echte proefterrein voor het 'nieuwe' Amerikaans buitenlands beleid. Hoewel iedereen na elf september van oordeel was dat deze optie was afgevoerd, slaagden de *neocons* erin

⁹⁴ *New York Times*, 10 juni 2002

⁹⁵ *Stratfor*, 25 april 2002

om er opnieuw een topprioriteit van te maken. Voor hen is Irak *unfinished business* sedert het einde van de Golfoorlog en het bewijs dat een te zachte diplomatie geen duurzame resultaten afwerpt. In 1991 besloot Bush sr. niet door te stoten tot Bagdad hoewel hij daartoe de nodige militaire middelen bezat, omdat dit buiten het mandaat van de VN-operatie viel en omdat het de mondiale coalitie met de Europese en de Arabische landen op de helling zou gezet hebben. Het resultaat is dat Saddam Hoessein nog steeds in Bagdad zit, aldus de *neocons*, en daar nog steeds een gevaar vormt voor de regio en voor de wereld. Hun nachtmerrie is dat de VN-inspecties, waarover thans tussen de VN en Irak opnieuw wordt gepraat, zouden uitwijzen dat Irak niet over massavernietigingswapens meer beschikt en dat vervolgens de sancties zouden worden opgeheven.⁹⁶

De hardnekkigheid waarmee zij deze optie nastreven, is ongetwijfeld mede ingegeven door rationele overwegingen, Maar ideologische beweegredenen spelen een even sterke, zonet sterkere rol.⁹⁷

Vooreerst moet een operatie tegen Irak het sluitende bewijs leveren dat een kwalitatieve verandering zou zijn opgetreden in de manier van oorlog voeren. In de loop van de jaren negentig hebben de Golfoorlog en vervolgens de oorlog rond Kosovo getoond dat het voortaan mogelijk is een militaire operatie bijna uitsluitend vanuit de lucht te voeren, met een minimale inzet aan grondtroepen en een minimaal aantal slachtoffers aan eigen zijde. Afghanistan bevestigde deze doctrine. Voorstanders van een militaire operatie tegen Irak menen uit deze opeenvolgende overwinningen het besluit te kunnen trekken dat ook een oorlog tegen Irak op deze wijze kan gevoerd en gewonnen worden. Tegenstanders noemen dit een illusie en wijzen erop dat ten tijde van de invasiepoging van Cuba eenzelfde illusie tot een militair debacle heeft geleid, met de mislukte invasie op de Varkensbaai in 1961.

Dit eerste debat is grotendeels beperkt tot de beperkte kring van militaire experts (ook al zijn de potentiële gevolgen ervan, inzake wapenaankopen en militaire organisatie, verstrekkend). Dat is niet het geval voor het tweede kenmerk van een operatie tegen Irak, dat het voorwerp is geworden van een publieke discussie. Het gaat om een preventieve operatie, omdat – naar de woorden van zowel president

⁹⁶ *Washington Post*, 15 april 2002

⁹⁷ *Stratfor*, 10 juli 2002 en 15 augustus 2002

Bush als zijn veiligheidsadviseur Condoleezza Rice – het ‘moreel’ onaanvaardbaar is nu niets te doen: de geschiedenis geeft voorbeelden te over waaruit moet blijken dat nietsdoen op het moment dat het nog kon, zware gevolgen heeft gehad voor de hele wereld.

Hoewel er niet de minste twijfel bestaat dat Bagdad inderdaad naar massavernietigingswapens streefde, is er vandaag geen enkele doorslaggevende indicatie dat Bagdad in de afgelopen tien jaar een stap dichterbij is gekomen in de verwezenlijking van deze doelstelling, integendeel zelfs. Wat mogelijke Iraakse kernwapens betreft, is het Weense Atoomagentschap (dat de afgelopen jaren nog steeds de jaarlijkse inspecties ter plaatse uitvoert) sedert 1998 alvast van oordeel dat er geen enkele aanwijzing is dat Irak fysiek nog in staat is om het daartoe noodzakelijke materiaal aan te maken. De oorlog tegen Irak wordt met andere woorden gerechtvaardigd door te verwijzen naar de mogelijkheid dat Bagdad ooit over zulke wapens zou kunnen beschikken, niet naar het feit dat dit zo zou zijn.

Unilateralisme vormt het derde kenmerk van de geplande operatie tegen Irak. Washington is van mening dat er geen nieuwe instemming nodig is vanwege de VN-Veiligheidsraad vooraleer ten aanval te trekken. Omdat Bagdad weigert een hele reeks bestaande resoluties uit te voeren, is Washington van oordeel dat het gemachtigd is zelf te beslissen over te gaan tot een aanval. Als het zover komt, dan zullen de Verenigde Staten een *coalition of the willing* opzetten met enkel die landen die bereid zijn aan Amerika’s zijde te staan.

Een laatste kenmerk van het huidige debat in Washington betreffende Irak heeft, ten slotte, alles te maken met de ‘imperiale’ wereldvisie van de neoconservatieve voorstanders van een oorlog tegen Irak. Wellicht zit de *New York Times* het dichtst bij de werkelijke redenen voor hun Irak-hardnekkigheid. Een preventieve operatie tegen Irak moet gezien worden als het ultieme unilateralisme: de Verenigde Staten behouden zich immers het recht voor om uit te maken wat in hun ogen een bedreiging vormt en op te treden, zelfs als die bedreiging niet urgent is.⁹⁸

Maar daar eindigt het ‘imperiale’ karakter van geplande operatie evenwel niet. Bagdad bezit grote olievoorraden. Controle over deze voorraden via een pro-Amerikaans bewind in Bagdad zou Washington

⁹⁸ *New York Times*, 17 juni 2002

een hefboom in handen geven om andere olieproducerende landen, in de eerste plaats Saoedi-Arabië en Iran, onder druk te zetten en te bewegen in een richting die meer in overeenstemming zou zijn met de Amerikaanse belangen zoals die door de *neocons* worden gezien. Deze band tussen een regimewissel in Bagdad en druk op Saoedi-Arabië blijkt binnen de Bush-administratie te kunnen rekenen op een toenemende sympathie vanwege de medewerkers van Rumsfeld en Cheney.⁹⁹

Slechts weinigen, zowel in Europa als in de Arabische wereld, zouden treuren om het verdwijnen van het regime in Bagdad – *regime change* in het Washingtonse jargon. Maar zulk een optie zou wel vereisen dat de Verenigde Staten het engagement op zich nemen om een nieuw regime duurzaam te ondersteunen. Dat impliceert dus een Amerikaanse langetermijnaanwezigheid in Irak, net zoals in Afghanistan – wat een derde kernmerk is van de imperiale oriëntatie achter de Irak-hardnekkigheid van de *neocons*.

Een imperium heeft immers de ingebouwde neiging om zichzelf en zijn invloed zoveel mogelijk uit te strekken, met het risico dat de economische basis waarop het imperium is gebouwd steeds meer hulpbronnen blijft opsloppen totdat het dat niet meer kan dragen. Paul Kennedy heeft dit eerder omschreven als ‘*imperial overstretch*’. De Verenigde Staten zijn thans militair meer verspreid over de wereld dan op eender welk moment tijdens de Koude Oorlog, ondanks Bush’s campagneretoriek dat zijn land militair reeds *overstretched* was.¹⁰⁰

Ook de forse verhoging van het defensiebegroting na elf september is een van de signalen die wijzen op het risico van een *imperial overstretch*. In zijn getuigenis voor het Congres heeft Lawrence Korb, voormalig hoog Pentagon-ambtenaar onder de Reagan-administratie en thans ondermeer adviseur van de *Business leaders for sensible priorities*, voorgerekend dat de defensiebegroting volgend jaar als gevolg van de geplande verhoging een niveau zal bereiken dat vijftien procent hoger ligt dan ten tijde van de Koude Oorlog, toen de Verenigde Staten bedreigd werden door een nucleaire tegenstander van wereldformaat. De Verenigde Staten zullen dan aan defensie meer uitgeven dan de volgende vijftien landen met de hoogste defensie-uitgaven en daarmee veertig procent van alle defensie-uitgaven in de

⁹⁹ *IHT*, 7 augustus 2002

¹⁰⁰ *Washington Post*, 15 januari 2002

wereld voor hun rekening nemen. De geldbeugel staat nu weer open, zo citeert hij een woordvoerder van Boeing, zodat het Pentagon geen moeilijke herstructureringskeuzes zal moeten maken zoals aanvankelijk was gevreesd.¹⁰¹ Dit is een zelfvoedend mechanisme, want steeds meer geld zal vereist zijn om het intussen verder uitgebouwde militaire apparaat op peil te houden.

Irak is ongetwijfeld het duidelijkste voorbeeld van de imperiale oriëntatie die de *neocons* voorstaan, maar de vraag moet gesteld worden hoe diepgaand de eensgezindheid hierover is in hun eigen land en hoe groot het echte draagvlak is voor zulk een Pax Americana? In de Verenigde Staten wordt de imperiale oriëntatie vandaag weliswaar niet noemenswaardig op de korrel genomen, met uitzondering van enkele sporadische kritische stemmen in de grote kranten van de Oostkust en van enkele waarnemers in de wereld van de *think-tanks*. Dat heeft veel te maken met het politieke klimaat na elf september, waarin elke kritiek op het buitenlands beleid bijna synoniem is met landverraad, maar ook met het feit dat de economische en politieke gevolgen van een potentiële imperiale *overstretch* vandaag veel bescheidener zijn dan het discours hierover doet vermoeden.

In tegenstelling tot het Amerika van president Theodore Roosevelt, op het einde van de negentiende eeuw, lijkt er vandaag in de Verenigde Staten geen sprake te zijn van een zelfverzekerd en wijdverspreid expansiestreven. Maar net zoals toen met het debat tussen ‘annexionisten’ en ‘anti-imperialisten’, is Washington ook vandaag het toneel van diepgaande, filosofische meningsverschillen tussen tegengestelde visies op Amerika’s rol in de wereld. Dat is alvast de mening van Richard Holbrooke, een van de diplomatieke zwaargewichten uit de Clinton-ambtsperiode.¹⁰²

De meeste opiniepeilingen wijzen uit dat de Amerikaanse publieke opinie meer terughoudend is wat de inzet betreft van Amerikaanse troepen overzee, dan de *neocons* willen geloven. Zij prefereert dat haar regering niet alleen optreedt als zij daartoe de steun niet geniet van andere landen.¹⁰³ Recente opiniepeilingen lijken evenwel te suggereren dat de bevolking met een militaire operatie tegen Irak wel zal instemmen – tenzij de bondgenoten zulk een operatie zouden

¹⁰¹ *Prepared testimony of Lawrence J. Korb before de House Budget Committee*, 12 februari 2002

¹⁰² *New York Times*, 25 juli 2002

¹⁰³ Nye, o.c., p. 133

afwijzen. In dat geval blijft slechts een kleine meerderheid voorstander om alleen op te treden. Als een operatie daarenboven grondtroepen zou vereisen, waarbij Amerikaanse militairen riskeren het leven te laten, dat is de meerderheid van de Amerikaanse publieke opinie tegen.¹⁰⁴

Ook binnen het politieke establishment is de stemming confuus.¹⁰⁵ Hoewel het Democratische discours vandaag niet echt verschillend is van dat van de Bush-administratie, toch suggereert hun interne verdeeldheid over een militaire operatie tegen Irak dat zij gereserveerder zijn inzake imperiale denkbeelden dan de *neocons*. Maar ook binnen de Republikeinse partij hebben verscheidene leidinggevende figuren, zoals Richard Lugar en oppositieleider Richard Armeij, alsook voormalige topambtenaren zoals Henry Kissinger en Brent Scowcroft, blijk gegeven van terughoudendheid inzake Irak.

Binnen de regering zelf is er blijkbaar een diep meningsverschil over de beste manier om Irak aan te pakken: via een militaire operatie zoals de *neocons* voorstellen of via de voortzetting van de huidige indammingspolitiek, zoals bepleit door het *State Department* en gesteund door een aantal hogere militairen en de inlichtingendiensten. Ook de mogelijke economische en financiële weerslag van een oorlog is vandaag onderwerp van discussie in Washington en toont dat een belangrijk deel van Washington niet bereid is om zomaar miljoenen dollar per maand te besteden aan een oorlog, nu de begrotingscijfers almaar negatiever worden.

Een economische recessie, een monetaire vertrouwenscrisis, een mislukte buitenlandse interventie, een Democratische verkiezings-overwinning in november 2002 of een eensgezinde Europese afwijzing zouden met andere woorden voldoende kunnen zijn om de imperiale oriëntatie af te remmen of zelfs op te bergen en de neoconservatieven opnieuw te reduceren tot wat zij in de jaren 90 waren, namelijk een invloedrijke, maar niettemin minoritaire stroming in het Amerikaanse politieke establishment.

¹⁰⁴ *Washington Post*, 18 augustus 2002

¹⁰⁵ Biden, J., Lugar, R., 'Debating Iraq', in: *New York Times*, 31 juli 2002; *IHT*, 1 augustus 2002; *Time*, 6 augustus 2002; *Washington Post*, 12 augustus 2002; *New York Times*, 16 augustus 2002

De vraag is dan wel of de stappen die de Amerikaanse regering intussen zal gezet hebben, niet van aard zullen zijn geweest om de afstand met de meeste bondgenoten dermate te vergroten, dat de legitimiteit van het Amerikaanse leiderschap erdoor is aangetast.

Hoe lang zal de internationale solidariteit met Amerika duren ?

Elf september heeft de Verenigde Staten tot de spil gemaakt van de wereldpolitiek, maar zelf zijn de Verenigde Staten geobsedeerd door zichzelf en hun eigen kwetsbaarheid. Het verhinderen van een nieuwe aanslag is de overheersende obsessie die alle andere prioriteiten in de schaduw stelt. De spanning tussen beide moet ooit aan de oppervlakte komen, evenals de geopolitieke breuklijnen die bestonden aan de vooravond van elf september.

Deze obsessie met de eigen veiligheid is begrijpelijk, maar dreigt niettemin in de ogen van andere staten op termijn als arrogant te worden aangevoeld, als deze vergezeld wordt van een imperiaal discours. De arrogantie van de imperiale macht holt de legitimiteit van het beoogde leiderschap immers uit – en precies dat leidt tot de psychologische behoefte om zichzelf steeds opnieuw als dusdanig te affirmeren. In die zin is het huidige Amerikaanse unilateralisme geen bewijs van sterkte, maar een teken van zwakte.

Om duurzaam te zijn, moet een imperium immers ook legitiem zijn, met andere woorden aanvaard worden door de staten die er op de een of andere manier bij betrokken zijn. De oprichting, in juli 2002, van een *Office of Global Communications* onder de directe controle van het Witte Huis dat als opdracht heeft het Amerikaanse imago in te wereld te verbeteren en het Amerikaanse beleid beter toe te lichten, toont dat de Amerikaanse regering zich hiervan terdege bewust is. Het is onwaarschijnlijk dat een nieuwe verpakking voldoende zal zijn om de legitimiteit van Amerika's leiderspositie zomaar te doen aanvaarden. Dat zal enkel het geval indien het imperium ook met de belangen en de visies van andere staten rekening wenst te houden.

Bush's visie op de wereldpolitiek lijkt uit te gaan van een gemeenschappelijk veiligheidsraamwerk van de grote mogendheden, waarin, met de Verenigde Staten als spil, Rusland, Japan, de Europese Unie en eventueel ook China een gezamenlijke agenda delen en samenwerken om terroristen en schurkenstaten te verhinderen een

bedreiging te vormen voor het systeem.¹⁰⁶ Maar niet iedereen denkt daar op dezelfde manier over.

Shirley Williams, leider van de Britse Sociaal-Liberalen, schreef dan ook, vanuit een voelbaar sentiment van ontgoocheling, dat velen gehoopt hadden dat de Verenigde Staten elf september zouden uitroepen tot een misdaad tegen de mensheid. Door de aanslagen als een oorlogsdaad te bestempelen, maakte president Bush dit opnieuw tot niet meer dan een traditioneel conflict tussen staten.¹⁰⁷ Eenzelfde sentiment drukte ook Karel van Wolferen uit toen hij schreef te hopen dat de Verenigde Staten zouden terugkeren naar een wereld van gedeelde waarden en zorgen.¹⁰⁸ In de ogen van velen lijkt het eenentwintigste-eeuwse Amerika zich dan ook eerder te gedragen als een klassieke negentiende-eeuwse Europese grootmacht,¹⁰⁹ enkel geïnteresseerd in zijn eigen veiligheid en onverschillig voor de meningen van anderen. Net zoals in het negentiende-eeuwse Groot-Brittannië gaan de *neocons* er automatisch van uit dat de waarden die zij vertegenwoordigen niet alleen die zijn van de hele natie, maar ook de meest geschikte voor de rest van de wereld.

De mondiale coalitie tegen het terrorisme is, gezien de opeenvolgende arrestaties in tal van landen, succesvol. Niettemin blijken de bondgenoten, zeker in Europa, bedenkingen te koesteren bij het eenrichtingsverkeer waarin deze samenwerking blijkt te verlopen: zij moeten alle beschikbare informatie inzake terrorisme aan de Verenigde Staten doorspelen, maar dit laatste land zelf huldigt een compleet embargo over alle informatie.

Ook het eenzijdig op veiligheid georiënteerde karakter van de antiterrorismecoalitie riskeert op termijn de legitimiteit van het Amerikaanse leiderschap aan te tasten. Net zoals met de *containment* tijdens de Koude Oorlog, duwt het alle andere bekommernissen, ook inzake mensenrechten en democratie, op de achtergrond. Na een decenniumlange campagne voor democratisering is het Amerikaanse buitenlandse beleid opnieuw politieke stabiliteit gaan prefereren in de strijd tegen terrorisme. De Verenigde Staten moeten opletten dat de

¹⁰⁶ *Washington Post*, 2 juni 2002, *New York Times*, 17 juni 2002

¹⁰⁷ *IHT*, 29 maart 2002

¹⁰⁸ *Minneapolis Star Tribune*, 10 maart 2002

¹⁰⁹ Lindley-French, J., *Terms of engagement. The paradox of American power and the transatlantic dilemma post-11 September*. Paris, Institute for Security Studies, Chaillot Papers nr. 52, mei 2002, p. 12

strijd tegen het terrorisme niet gezien wordt als een strijd tegen de democratie. Dat gevoel is vandaag bijvoorbeeld reeds aanwezig in Indonesië. De Amerikaanse steun aan het Indonesische leger wordt er door sommigen gezien als een terugkeer naar de Koude-Oorlogssituatie toen *containment* samenwerking met dictatoriale regimes rechtvaardigde.¹¹⁰

Dat dit ook tot interne tegenstrijdigheden zal leiden, is reeds gebleken inzake Oezbekistan in januari 2002. Het Pentagon en het *State Department* bleken er op een verschillende golflengte te zitten: de eerste loofde de inzet van het land in de strijd tegen het terrorisme en de tweede weigerde waarnemers te sturen naar de verkiezingen aldaar omwille van het frauduleuze karakter ervan.

Naast de kwestie van de legitimiteit van het leiderschap is er echter ook de kwestie van de belangen van staten. Ondanks elf september zullen de strategische belangen die mede aan de basis liggen van de buitenlands beleid van de staten, niet meteen fundamenteel veranderen – tenzij het terrorisme inderdaad als een even existentiële, en dus disciplinerende, bedreiging zal gezien worden als de strijd tegen het communisme tijdens de Koude Oorlog.

Zeker bij de drie grote mogendheden zullen de geopolitieke breuklijnen die present waren aan de vooravond van elf september, zich op een of ander moment ongetwijfeld opnieuw op de voorgrond dwingen.

In ruil voor de niet onaanzienlijke politiek-militaire tegemoetkomingen van Rusland ten aanzien van de Verenigde Staten, heeft Moskou relatief weinig economische tegenprestaties verkregen. Een afkoeling van de relaties tussen beide staten riskeert Poetin daardoor in het rijtje terecht te plaatsen van Gorbatsjov en Jeltsin. Dat risico is niet denkbeeldig. Ondanks de sterk verbeterde relaties tussen beide landen blijken er immers limieten te zijn, die Rusland niet wil overschrijden, ook al staan ze lijnrecht tegenover de Amerikaanse bekommernissen. Dit slaat meer in het bijzonder op de Russische samenwerking met Iran en Irak (en in mindere mate met zelfs Noord-Korea), die Moskou wil behouden en zelfs opvoeren, niettegenstaande de actieve Amerikaanse campagne tegen deze ‘schurkenstaten’.

¹¹⁰ *New York Times*, 8 mei 2002

Mede afhankelijk van de binnenlandspolitieke evolutie kan er in China, zoals destijds in de Sovjetunie, de perceptie groeien dat het omsingeld wordt door de groeiende imperiale perimeter van de Verenigde Staten. Amerikaanse strijdkrachten zijn aanwezig in Centraal-, Zuid- en Zuid-Oost-Azië; Rusland bevindt zich aan de zijde van de Verenigde Staten; Japan is bezig met een strategische modernisering. Net zoals in het verleden, heeft de Taiwan-kwestie dan het potentieel om uit te groeien tot een katalysator van een crisis tussen beide. Nooit eerder sedert 1972 waren de Verenigde Staten immers zo nauw betrokken bij Taiwan – een van de ideologische ankerpunten van de *neocons*. Thans bespreken beide landen thema's die vroeger taboe waren, omwille van de Chinees-Amerikaanse relaties.¹¹¹

Maar het is tussen de Europese Unie en de Verenigde Staten dat de potentiële spanning het meest significant kan zijn. Van alle grote mogendheden is de EU immers de enige die potentieel even veel gewicht in internationale schaal kan werpen als de Verenigde Staten en zich dus zou kunnen doen gelden als gelijke.¹¹² Ook hier schuilt er, vlak onder de oppervlakte van ogenschijnlijk goede relaties, een potentieel diepgaand meningsverschil. Dat is alvast de mening van Chris Patten, de EU-commissaris verantwoordelijk voor de externe betrekkingen van de Europese Unie.¹¹³ Terwijl wij Europeanen, aldus Chris Patten, geloven dat wij de grondoorzaken van het terrorisme moeten bestrijden, beperken de Verenigde Staten er zich toe de symptomen ervan uit te roeien. Europa is van oordeel dat het hedendaagse terrorisme, dat heel veel te maken heeft met de toestand in het Midden-Oosten, pas zal uitdoven als de Palestijnen niet langer geminacht, vernederd en gevreesd worden, maar een menswaardig bestaan zullen kennen in een eigen staat en het Israëliëse leger zich heeft teruggetrokken uit de bezette gebieden, als de grote werkloosheid onder Arabische jongeren teruggedrongen wordt en de hele regio wat meer democratie zal kennen. De Verenigde Staten daarentegen geloven dat door militaire operaties het terrorisme kan overwonnen worden – hoewel dat nooit in de geschiedenis is gebeurd.

¹¹¹ *IHT*, 2 mei 2002

¹¹² Nye, o.c., pp. 29-35

¹¹³ *Guardian*, 9 februari 2002; *Le Monde*, 19 februari en 23 mei 2002; 'Sovereignty and the national interest: old concepts, new meanings.' Toespraak van Chris Patten, Newman Lecture University College, Dublin, 21 februari 2002

Veel meer uitgesproken dan de Europese regeringen zelf – op enkele uitzonderingen na – pleit Patten ervoor dat de Europese Unie precies nu moet optreden vooraleer de Verenigde Staten helemaal overschakelen in een unilaterale ‘*overdrive*’. De lidstaten moeten, aldus de EU-commissaris, hun klassieke terughoudendheid om de Verenigde Staten te bekritisieren, opzijshuiven en hun internationaal profiel aanscherpen op een heel gamma van internationale vraagstukken, gaande van het Midden-Oosten tot het broeikas-effect.

De *Washington Post* gaf een wat te generaliserende, maar niettemin opmerkelijke samenvatting van het wezenlijke verschil in perceptie op elf september tussen de transatlantische partners. De Verenigde Staten beschouwen de aanslagen als een wereldschokkende gebeurtenis en veronderstellen dat alle staten zich aan deze nieuwe realiteit aanpassen. De Europese Unie daarentegen beschouwt elf september als een ‘Amerika-schokkende’ gebeurtenis en verwachten dat dit land zich hieraan aanpast, met name inzake zijn visie op het multilateralisme, steun aan Israël, enz.¹¹⁴

Het oude cliché dat gemeenschappelijke waarden beide transatlantische partners verbinden, is steeds minder geloofwaardig, omdat beide op verscheidene domeinen direct met elkaar in competitie treden, niet in het minst wat beider wereldvisie betreft.¹¹⁵ Dat is de essentie van het debat dat sedert juli 2002 tal van waarnemers naar de pen heeft doen grijpen. Een essay van de neoconservatieve analist Robert Kagan heeft het verschil in perceptie op de wereld, waar ook Chris Patten het eerder over had, extra in de verf gezet. Kagans argument komt erop neer dat de Europeanen in een soort Kantiaans paradijs van eeuwige vrede leven waar geweld in de onderlinge relaties is verbannen en daardoor het nut van het behoud van hun militaire capaciteit niet meer inzien. Dat kunnen zij zich echter enkel permitteren omdat de Verenigde Staten bereid blijven hun beschermende paraplu open te zetten om de Saddams, de ayatollahs, de Kim Jong-ils en de Jiang Zemins van antwoord te dienen.¹¹⁶ Van Europese zijde deelt EU-commissaris Lamy, oud-kabinetschef van Jacques Delors, alvast de conclusie van Kagan: laten we stoppen met te beweren dat de Verenigde Staten en de Europese Unie een gemeenschappelijk wereldbeeld delen en erkennen dat wij een

¹¹⁴ *Washington Post*, 5 december 2001

¹¹⁵ Lindley-French, o.c., p. 7

¹¹⁶ Kagan, R., ‘Power and weakness’, in: *Policy Review*, juni/juli 2002, nr. 113

verschillende visie op de wereld en op onze belangen hebben en vervolgens onze verschillen gaan beheren.¹¹⁷

Toch is het nog zeer de vraag of de tegenstelling in de wereldvisie van 'de' Amerikanen en 'de' Europeanen, zoals hier geschetst, correct is. Het gaat eerder om een, inderdaad, fundamenteel verschil in perceptie tussen Europeanen aan de ene kant, maar met de Amerikaanse neoconservatieven aan de andere kant.¹¹⁸ In zekere zin doet deze discussie terugdenken aan het Reagan-tijdperk, dat ideologisch verwant is met het Amerika van de Bush-administratie. Dat uitgerekend in deze periode de grootste manifestaties uit de naoorlogse Europese geschiedenis hebben plaatsgegrepen, had minder te maken met de directe aanleiding ervan, namelijk de installatie van nieuwe Amerikaanse kernwapens, dan wel met de ideologische kloof die de toenmalige Amerikaanse politiek sloeg met een belangrijk deel van de West-Europese publieke opinie, maar ook met een deel van de politieke klasse hier.

Het verschil in beider wereldbeeld waar Kagan en anderen het vandaag over hebben, is dan ook eerder een *remake* van dezelfde ideologische botsing als die van de jaren tachtig. Deze is toen niet uitgegroeid tot een significant politiek uiteengroeien van beide transatlantische partners, enerzijds, omdat er in West-Europa zelf nog een voldoende potentieel aan pro-Amerikaanse goodwill bestond, zeker aan conservatieve zijde, en, anderzijds, omdat de opkomst van Mikhail Gorbatsjov het einde van de Koude Oorlog inluidde. Vandaag is in Europa het eerste grotendeels verdwenen en staat het tweede niet in de sterren geschreven.

Uiteenlopende visies en belangen, onder de oppervlakte van ogenschijnlijk goede relaties, beperken zich overigens niet tot de grote mogendheden. Zo is de spanning tussen Saoedi-Arabië en de Verenigde Staten opvallend toegenomen sedert elf september. In beide landen zijn krachten aan het werk die aansturen op een verwijdering. In tegenstelling tot zijn vader is kroonprins Abdullah blijkbaar van oordeel dat de veiligheid van zijn land wel eens beter zou kunnen gediend zijn met het vertrek van de Amerikaanse strijdkrachten. Sedert het verdwijnen van het gevaar van het nasserisme, het

¹¹⁷ *IHT*, 22 juli 2002

¹¹⁸ Francis Fukuyama maakt ten dele een soortgelijke opmerking in zijn 'Has history restarted since September 11 ?' Toespraak voor het Centre for Independent Studies, Melbourne, 8 augustus 2002

islamitisch fundamentalisme en van Irak, zijn er in de ogen van Saoedische bewindslieden veel minder gedeelde belangen tussen beide landen. In Washington van zijn kant is er een groeiende irritatie te bespeuren, vooral van conservatieve zijde, met het te eigengereid bevonden gedrag van Riyad.

De groeiende Saoedische wrevel over de Amerikaanse aanwezigheid vloeit overigens over in een meer algemene wrevel in de Arabische wereld over de Amerikaanse ongevoeligheid voor de frustraties in de publieke opinie, zeker inzake de Palestijnse kwestie.¹¹⁹ Een *grassroots* boycotcampagne tegen Amerikaanse producten is daar trouwens een uiting van.¹²⁰

De perceptie dat de Verenigde Staten een imperium aan het opbouwen is, kan leiden tot zeer uiteenlopende beleidsopties. Aan de ene kant is er de visie van een op louter militaire tegenmacht gebaseerd machtsevenwicht, die naar voren komt uit een visie zoals die van de voormalige Indische defensie-minister George Fernandez: “Before one challenges the US, one must first acquire nuclear weapons.”¹²¹ Aan de andere kant is er de hoop uitgedrukt door de *Asia Times* volgens dewelke er zich een langzame tektonische aardverschuiving aan het voordoen is, die de Europese Unie naar boven zal duwen als het onvermijdelijke tegengewicht voor de Nieuwe Amerikaanse Orde.¹²²

De wereld wacht ...

Wat is er gebeurd met al die dossiers die aan de vooravond van elf september hoogst dringend werden geacht ? Een van de positieve lessen van het post-Koude Oorlog-decennium was immers dat de sterk toegenomen onderlinge afhankelijkheid in de wereld, doorgaans omschreven als mondialisering, vele internationale problemen ‘transnationaal’ had gemaakt en dat hun oplossing dan ook een georganiseerde multilaterale samenwerking vereiste. Dat besef dreigt nu verloren te gaan als gevolg van de obsessie met het terrorisme en het Amerikaanse antwoord hierop.

¹¹⁹ *New York Times*, 31 januari 2002

¹²⁰ *New York Times*, 10 mei 2002

¹²¹ Geciteerd door Robert McNamara in: *IHT*, 14 maart 2002

¹²² *Asia Times*, 16 januari 2002

En toch. Elf september heeft de lei van de wereldpolitiek niet schoongeveegd. De terreuraanslagen hebben een oplossing van sommige van die wereldproblemen misschien zelfs nog dringender gemaakt dan in de jaren negentig was gedacht. Internationale onverschilligheid voor onbelangrijk geachte landen keerde immers als een boemerang terug, toen bleek dat een terreurorganisatie zich net in zulk een land had genesteld en van daaruit de grootste terreuraanslag van de recente geschiedenis beraamd had. Veronachtzaming van het Midden-Oostenconflict door de Bush-administratie bood een dankbaar platform voor sommige onverkwikkelijke reacties op elf september. Maar meer dan wat ook stelt zich in alle scherptheit het probleem van de huidige wereldorde.

De huidige wereldorde voelt opnieuw als een tijdsgewricht aan, waarbij teveel dimensies te snel lijken te evolueren en waarbij te grote groepen mensen de indruk hebben dat zij aan de zijlijn blijven staan. Zij mist de positieve doelstelling die nodig is om haar door een meerderheid van de wereldbevolking als legitiem te doen aanvaarden. Dat is de kweekgrond waarop terroristische groepen – de zelfbenoemde heilands – speculeren om zichzelf een aureool te verschaffen en daardoor legitimiteit te verwerven. Om die voedingsbodem voor allerlei vormen van politiek fundamentalisme weg te nemen, is een meer legitieme wereldorde vereist – dezelfde opdracht als in het verleden na elk groot militair conflict.

Na de Koude Oorlog heeft men even gedacht dat de mondialisering deze rol zou kunnen vervullen. Welvaart voor iedereen, in een wereld zonder oorlogen leek binnen handbereik. Maar de mondialisering heeft haar beloften niet waargemaakt. Zij heeft getoond een ‘*dark side*’ te herbergen – naar de termen van het eerder reeds vermelde *Presidential Decision Directive 35* van de Clinton-administratie: terrorisme, misdaad, proliferatie, AIDS, monetaire instabiliteit.

De wereld is nooit rijker geweest dan vandaag, maar dat geldt ook voor de ongelijkheid. Wie geen oog heeft voor dit schrijnende contrast, aldus Nobelprijswinnaar voor economie Amartya Sen, kan het scepticisme niet begrijpen dat de huidige wereldorde oproept en evenmin het begrip waarop de zogeheten anti-mondialisten kunnen rekenen bij de publieke opinie.¹²³ Die groeiende inkomens kloof in en tussen landen is zoals het broeikaseffect: de gevolgen zijn diffuus en

¹²³ Sen, A., ‘Dix vérités sur la mondialisation’, in: *Le Monde*, 19 juli 2001

slechts op lange termijn te zien. Hoe ongelijk moet de wereld echter worden vooraleer de daaruit voortvloeiende politieke instabiliteit, economische onvoorspelbaarheid en mensonwaardige migratiestromen, onbeheersbaar zullen zijn geworden?¹²⁴

Het thema van de ‘mondiale publieke goederen’ dat sedert kort in de marge van de Verenigde Naties en ook in academische kringen genoteerd wordt, biedt misschien nog de beste kans om tegemoet te komen aan de nood aan een legitieme wereldorde. De notie zelf gaat ver terug in de geschiedenis en werd in het verleden verschillend gedefinieerd, maar in essentie gaat het om goederen waarop iedereen recht heeft en die aan niemand mogen ontzegd worden. In de huidige wereldorde zouden zij als volgt kunnen worden gedefinieerd.

Het allereerste publieke goed is de stabiliteit van het internationale systeem zelf, waarvoor de grootste mogendheden ook de grootste verantwoordelijkheid dragen, zoals de negentiende-eeuwse grootmachten op de Conferentie van Wenen in 1814 bevestigden. De huidige visie van een Pax Americana kan in die behoefte niet voorzien, omdat militaire macht hiervoor ontoereikend is.¹²⁵ De huidige ambitie van de Europese Unie is dan weer te bescheiden, zoals ook Patten suggereert.

Een open economisch wereldsysteem dat ook aan de behoeften van de armsten tegemoet komt en hen in staat stelt voluit deel te nemen aan de besluitvorming en eigen keuzes te maken, is in de ogen van Wereldbank-voorzitter James D. Wolfensohn een even prioritair publiek goed dat dringend zou moeten leiden tot een rechtvaardig systeem van mondiale handel. De wereldeconomie zit nog steeds in een wankel evenwicht, zoals herhaaldelijk beschreven door voormalig IMF-directeur Michel Camdessus.¹²⁶ Terugvallende economische groeicijfers op alle continenten, na de Amerikaanse recessie van 2001; een gebrekkige mondiale financiële architectuur die doorheen de *booms* en *busts* van de beurs een te grote impact verraaft van de kapitaalmarkten op de reële economie; een ontoereikend toezicht op grote ondernemingen wier fraude de pensioenvooruitzichten van velen, vooral in de Verenigde Staten, in rook heeft doen opgaan. Groepen mensen, volken, landen krijgen de indruk daardoor aan de zijlijn van de internationale economie geduwd te worden.

¹²⁴ *Economist*, 27 april 2001

¹²⁵ Nye, o.c., pp. 142-143

¹²⁶ *IHT*, 14 februari 2000

Nauw hiermee samenhangend is de internationale rechtsorde die moet verzekeren dat – net zoals in een nationale samenleving – iedereen gelijk is voor de wet en die de veiligheid en de rust van eenieder moet verzekeren. De strijd tegen internationale criminaliteit, terrorisme en witwaspraktijken horen in dit rijtje thuis, evenals de pogingen om een internationale wetegeving uit te werken tegen oorlogsmisdaden en misdaden tegen de menselijkheid.

De klassieke publieke goederen, die te maken hebben met de vrije beschikking over water en lucht, zijn in principe reeds het voorwerp van een reeks afspraken, waarvan de meeste verweven zijn met de mondiale VN-conferenties van de jaren negentig, maar waarvan de uitvoering door de huidige Amerikaanse buitenlandse koers meer dan bemoeilijkt wordt.

En ten vijfde is er de verantwoordelijkheid om een aantal aanslepende regionale conflicten naar een oplossing te begeleiden. Het meest belangrijke is ongetwijfeld het Midden-Oosten. Geen enkel regionaal conflict is vandaag zo nauw verweven met het gevoel van frustratie bij een belangrijk deel van de wereldbevolking. Geen enkel conflict ook toont zo duidelijk de irrelevantie aan van louter militaire macht om een wezenlijk politiek probleem op een voor iedereen aanvaardbare manier te lossen.

Eerder verschenen in *Demokritos*:

- Rik Coolsaet, *De Verenigde Naties tussen irrelevantie en 'global governance'*
- Carl Devos, *The myth of globalisation and its strategic consequences*
- Johan Verbeke, *Diplomatie in het postmoderne tijdperk*
- Hendrik Vos, *Een bijdrage tot het debat over de toekomst van de regio's in Europa*
- Helmut Gaus, *Gedragsfunctionalisme als methode van waarneming en als aanzet tot verklaring*
- Isabelle Van Cauwenberge, *De Belgische politieke partijen en de werkloosheid in de jaren 90*
- Rik Coolsaet, *De wereld van de 21ste eeuw: wanorde of déjà vu ?*
- Stefaan Thijs, *Het Belgisch Europebeleid in de kering ?*
- Dries Lesage, *Naar een nieuwe conferentie van Bretton Woods ?*
- Geert Van den Bossche, *De natie in de staat en de staat van de natie*
- Carl Devos & Herwig Reynaert, *Bedenkingen bij politieke vernieuwing en de rechtstreekse verkiezing van de burgemeester*
- Carl Devos e.a., *De stille revolutie van de globalisering en de Derde Weg*
- Rik Coolsaet, *Bibliografie buitenlandse politiek in België/Bibliographie politique étrangère en Belgique (1997-2002)*
- Hendrik Vos & Emilie Baillieul, *Het Belgisch voorzitterschap van de Europese Unie: de afrekening en een blik vooruit*

De nummers die niet langer verkrijgbaar zijn in druk, kunnen geconsulteerd worden op de website van de Vakgroep Politieke Wetenschappen
www.psw.rug.ac.be/polwet